

GL SANS 491.25

PUR

125484
LBSNAA

प्राष्टीय प्रशासन अकादमी

त्री राष्ट्रीय प्रशासन अकादमी

Academy of Administration

मसूरी

MUSSOORIE

पुस्तकालय

LIBRARY

- ११५४८४

७४२३६

अवालिं संख्या

Accession No.

वर्ग संख्या (Class No.)

Class No.

पुस्तक संख्या

Book No.

491.25

प्राष्टीय प्रशासन अकादमी

॥ श्रीः ॥
(व्याकरण)

पूर्वपक्षावली ।

PUBLISHED BY H. D. GUPTA & SONS, PROPRIETORS,
THE CHOWKHAMBHA SANSKRIT BOOK DEPOT,

BENARES CITY.

Printed by Jai Krishna Das Gupta,
at the Vidya Vilas Press.

BENARES.

—
1911

पूर्वपक्षावल्याः

सूचीपत्रम् ।

धातोस्तान्निमित्तस्यैव	१	ऋतइद्धातोः	६
ओतः श्यनि	१	स्पसिच् सीयुदू तासिषु	६
आदे च उपदेशेऽशिति	१	व्यपदेशिव दूभावोऽप्राति-	
वाहउद्	२	पदिकेन	६
विभक्तिश्च	३	पूर्वादिनिः	६
नविभक्तौतुस्माः	३	सपूर्वाच्च	६
अष्टून आविभक्तौ	३	इष्टादिभिश्च	६
सुपिच	३	नान्ता दमस्व्यादेः	६
सुपो धातुप्रातिपदिकयोः	३	स्त्रीप्रत्यये चानुपसर्जनेन	६
अनुदात्तौसुपितौ	३	उपमानाच्च	७
कुर्द्वादिवदुपधायांच	४	अणिजोरनार्पयाः	७
विडवनोरनुनासिकःस्यात्	४	यड श्राण्	७
उपधायाच्च	४	त्यडः संप्रसारणं	७
षात् पदान्तात्	४	पुत्रपत्योस्तत्पुरुषे	७
कृत्यचः	४	स्तोऽचुनाऽचुः	७
भावकर्मणोः	४	वावसानं	८
रघाभ्यांणोनः समानपदे	४	जक्षित्यादपः पद्	८
ददातिदधात्योर्विभाषा	४	प्राचां ष्फ स्तद्वितः	८
इलौ	४	क्रोड्यादिभ्यश्च	८
आर्धधातुकस्वेद्वलादेः	५	भस्याटेः	९

लोहितादिकतन्तेभ्यः	८	सर्वधातुकार्द्धधातुकयोः	१६
घेर्दि ति	१०	वृद्धिरेचि	१८
आणन्द्याः	१०	लोपः शाकल्यस्य	२०
अनेकाल् शित् सर्वस्य	१०	मोऽनुस्वारः	२१
छि च	११	नोपथायाः	२२
स्थानिवदादेशोऽनल्विधौ	११	धातोः	२४
इको गुणवृद्धी	१२	अदर्शनं लोपः	२४
थलि च सेटि	१२	अदस औसुलोपश्च	२५
न शशददवादिगुणानाम्	१२	यासुद् परस्मैपदेषूदातो-	
ऋच्छत्यृदिताम्	१२	डिच्चि	७२
हलन्ताच्च	१३	अल्लोपो न	२८
सनिसदिवशोऽन्नल्यमकिति	१३	शर्परेविसर्जनीयः	२९
न लोपः प्रातिपदिकान्तस्य	१३	डावुभाभ्यामन्यतरस्याम्	३०
मादुपधायाश्च	१३	डमोहस्वादचि डमुन्नित्यम्	३४
तस्माच्छसोनः पुंसि	१३	अभिनिविशाश्च	३५
औम् शसोः	१३	आमिसर्वनाम्नः सुद्	३६
जश्शसोः	१३	भवतेरः	३७
हल्डच्याभ्योदीर्घात्सुति		उगिचपदे	३९
स्यपृक्तं हल्	१४	अतोऽम्	३९
संयोगान्तस्यलोपः	१४	झलोझलि	३९
डसिडसोश्च	१५	अयोमश्	४०
समः सुटि	१५	आदेः परस्य	४०

इति पूर्वपक्षावलि सूचिपत्रम्

श्रीगणेशाय नमः ।

अथ पूर्वपक्षावलि प्रारम्भः ॥

यत् धातोस्तन्निमित्तस्यैवेति सूत्रे यादौ प्रत्यये परे धाता-
रेचश्चेद्रान्तादेशस्तर्हि तन्निमित्तस्यैवेति सूत्रार्थः । नियमार्थमिदं
सूत्रं । लब्ध्यादौ वान्तो यि प्रत्यये इत्यनेनैव मिद्दन्वादिति । ए-
वकारग्रहणं विपरीतनियमवाधनार्थम् । अन्यथा यादौ प्रत्यये
एचश्चेद्रान्तादेशस्तर्हि धातोरंवेति नियमस्यात् तथा सति वाग्भ-
व्यमित्यादौ वान्तादेशो न स्यात् अत्र मधुवध्वोवाद्वाग्कौशिक-
योरित्यनेन यज्प्रत्ययः । अत्रोच्यते इदं सूत्रं यादिप्रत्ययनिमि-
तकस्यैवौ वान्तादेशप्रवृत्त्यर्थमिति फलितम् । तेनओयते औ-
यतइत्यादौ न वान्तादेशः आङ्गुष्ठवांद्रिः कर्मणि लटि यकि
च वचिस्वपियजादीनामिति संप्रसारणे पूर्वरूपे ओयते इति
रूपं तस्यैव धातोः कर्मणि लडि औयतइति रूपम् किं धातो-
स्तन्निमित्तस्यैवेति सूत्रेणेति अत्र हि वान्तादेशनिवृत्यर्थं न यकी-
त्येवसूत्रमस्तु यकि परे एव वान्तादेशो नेन्यर्थात्सिद्धम् ओयते
औयतइति तु कुबुद्धिकल्पनम् । न च गोशवदादाचार किपि
गोपु साधुः यति गोयमित्यत्रापि वान्तादेशप्रसङ्गः यक्षपरत्वा-
भावन न यकीति निपेशाप्रत्तेः । सूत्रयते तु न भवति यादिप्र-
त्ययनिमित्तकत्वाभावादितिवाच्यम् नैव संध्यक्षरयन्त्यमस्तीति
इत्तोगुणवृद्धीति वद्वजेति सूत्रस्यमाप्यप्रामाण्यात् “अंगः इन-
नि” “आदेचउपदेशोऽशिती” ति कृदमाप्यप्रमाण्यात् एजान्ते

अथ आचारकिपोऽनभिधानमेव एवश्च गोयमित्यस्यासाधु-
मेव अथापि भूधातोरन्येभ्योऽपि दृश्यते इति विचि कीला-
लप आगतमिति भाष्यप्रामाण्येन लोके ऽपि क चिद्रिचो ला-
भेन भूधातोर्विचि तन्निमित्ते गुणे कृते भो इति रूपं तस्मात्सा-
ध्वर्थे तत्र साधुरिति यति भाष्यमिति भविष्यति तत्र स्यादि-
ति यथा कथञ्चित् अन्यत्समाधानं जनानवतीति जनौः त-
स्मात्साध्वर्थे यति जनौयमिदम् दुरुद्धरदूषणं बोध्यमिति
अतोऽन्यत्समाधाने विभावयन्तु सुषिय इत्याहुः । अत्रोच्यते
यिप्रत्यय इतिशब्दाध्याहारे निमित्तत्वं सप्तम्यर्थस्तद्योतकन्तु त-
न्निमित्तस्यैवेति नापूर्वं वाल्बोधनार्थं ततश्च यादिप्रत्ययनिमि-
त्तकस्य धातोरेचो वान्तादेशविधानादिष्टं सिध्यति सप्तम्यर्थ-
स्यनिमित्तच्चार्थाभावे ओयते औयतइति प्रत्युदाहरणम् । किञ्च
वान्तो यि प्रत्यस्ये तु गोपयसोर्यत् इति तद्विते तु मुवन्तात्प्रा-
तिपदिकाद्वा तद्वितविधानमिद्वौ व्यादौ नामविषयत्वमेव
वान्तो यि प्रत्ययस्य भाष्याल्लभ्यते न तु धातुविषयत्वं त-
तश्च धातोरित्यारब्धमृषिणा एवश्च किं न यक्तियादिनिषे-
धादिति गोयं भोयमित्यादीनामनभिधानादसाधुत्ववर्णनं शङ्क-
नीयमत्रमशुद्धमेवेति भाष्यविज्ञाः पण्डिताः वदन्ति ॥ यत्तु अ-
सिद्धं वहिरङ्गमन्तरङ्गे अस्याश्च‘वाहऊठ इति सूत्रस्थोद्यहणं
झापकम् । अन्यथा वसोः संप्रसारणमिति सूत्रात्संप्रसारणप-
दानुवृत्त्या वाहेत्यत्र वस्य संप्रसारणे पूर्वं रूपे तन्निमित्तके
लघुपदगुणे कृते वृद्धिरेचीति वृद्धां सिद्धं विश्वांहः विश्वांहेत्या-
दीति शेखरग्रन्थसिद्धान्तः । अत्रापूर्वीशङ्का केन चिद्रुद्धाव्यते
ऊठोऽकरणे यद्यपि न रूपसिद्धिर्दोषः तथापि स्वरासिद्धिर्दोषः
स्यादेव प्रौहः प्रौढेत्यादौ ऊठिदंपदाद्यपुमरैः द्युभ्यः ऊठादिभ्यः

परा या उसर्वनामस्थानविभक्तिः सा उदात्ता स्यादिति तस्यार्थः । एव अ ऊठो उकरणे कथं तन्निमित्तको विभक्त्युदात्तः ऊठः स्थाने संप्रसारणपदकरणे तु यूनः यूना इत्यादावतिव्याप्तिः तस्मादयुक्तो भाष्यादिग्रन्थः । अत्रोच्यते ऊठिदंपदादिति सूत्रे वविदंपदादित्यस्तु उश्च उश्च अनयोः समाहारः उ च वाश्च वौ लोपो व्योरिति वलोपः अवादेशः वविदं पदादिति तथा च व्यञ्जनमात्रस्य स्थाने यो दीर्घ ऊकारः वाइत्यस्य स्थाने यो हस्वउकारः ततः परा या उसर्वनामस्थानविभक्तिः सा उदात्ता स्यात् आद्योदाहरणन्तु जूरः जूरा ज्वरेत्यूद् द्वितीयस्योदाहरणन्तु विश्वौहः विश्वौहेति यथा कथञ्चित् । के चित्तु ऊठग्रहणं परिभाषाज्ञापकमित्रस्य दीर्घोच्चारणं ज्ञापकमित्यर्थः । संप्रसारणमूर्ति कृते षिनिमित्तके गुणे कृते वृद्धिरेचीति वृद्धौ सिद्धं विश्वौहः इत्यादि ऊठिदंपदादित्यत्र उविदंपदादितिन्यासेन जूरः जूरा विश्वौहः विश्वौहेत्यत्र च स्वरसिद्धिरिति समाधानं कुर्वन्ति ॥ विभक्तिश्च सुप्रतिङ्गौ विभक्तिसंज्ञौ स्तः संज्ञाप्रदेशा न विभक्तौतुस्मा इत्यादयः अत्रोच्यते विभक्तिश्चेति सूत्रं मास्तु न विभक्तावित्यत्र सुप्रतिङ्गवेवास्तु अष्टुन आविभक्ताइत्यादिविभक्तिपदघटितमूत्रे सुवग्रहणमेवास्तु त्यदादीनाम इत्यत्र सुप्रग्रहणे यत्र तत्रे त्यादौ प्राग्दिशीये अत्वानापत्तिरिति वाच्यम् । तेनापि सुप्रसञ्ज्ञाया एव विधानात् न च सुप्रसञ्ज्ञायाम् एतद्हि तत्रेत्यादौ सुपि चेति दीर्घोपत्तिरितिवाच्यम् । सुपि चेत्यत्र यभीति न्यासेन निर्बाहात् भादौ यादौ सुपीति तदर्थात् न च यत्र तत्रेत्यादौ सुपो धात्विति त्रादेर्लुगापत्तिः इदानीं तदानीमित्यादौ अनुदातां सुप्तिविति अनुदातता च स्यादिति

वाच्यम् । तत्र तसिलादीनां विधानसामर्थ्येन लुगनापत्तेः त्र-
लादिलित्करणेन प्राग्देशीये अनुदात्तौ सुष्पितावित्यस्याप्रवृत्ति-
रिति विभावयन्तु समाधानं शाब्दिकाः । घुणघूर्णभ्रमणे दीर्घो-
चारणं प्रक्रियालाघवाय अन्यथा कुर्दादिवदुपधायां चेत्यनेनैव
दीर्घसिद्धेः इति शेखरग्रन्थः अत्र के चिच्छङ्कते उयुक्तो इयं शेख-
रग्रन्थः दीर्घोचारणं न केवलं प्रक्रियालाघवार्थमेव यत्रोपधायां
चेत्यस्यापाप्तिस्तत्र दीर्घोचारणस्य सार्थक्यात् घूर्णधातोर्वनि-
पि विडवनोरनुनासिकः स्यात् अनेन णकारस्यात्वे हल्पर-
रेफपरत्वाभावेन उपधायाश्चेत्यस्याप्रवृत्त्या घूर्णवा ब्राह्मणी-
त्यव दीर्घोचारणस्य साफल्यादितिदृपणाऽभासः वस्तुतस्तु
अन्तरङ्गत्वादात्वागेव दीर्घं न काप्यनुपपत्तिरित्याहुस्तन्न घ-
रावा ब्राह्मणीत्यस्यानभिधानमेवेति नागेशाऽभिप्रायः अन्वा-
र्ख्यानप्रक्रियालाघवे सति कथमेव घूर्णपाठ नापि हानिः नात्र
छिद्रान्वेषणे प्रवेशः इत्यवेहि ॥ पात्पदान्तात् पकारात्परस्य
नस्य णत्वन्नस्यादिति सूत्रार्थः । निष्पानं सर्पिष्पानमित्याद्युदा-
हरणं कृत्यचइति भावकर्मणोरिति च प्राप्तं णत्वं प्रतिपिध्यते
अत्र मूत्रे पदात्किम् पुष्णातीति प्रत्युदाहरणम् । अत्र रपाभ्या-
मितिणत्वस्य प्रतिपेधः स्यादिति मनोरमाग्रन्थः अत्रेयमाशङ्का
पुष्णातीत्यत्र णत्वप्रतिपेधे इपि पृत्वेन रूपसिद्धेरिति व्यर्थमेव
पदान्तग्रहणमिति । तत्रोच्यते रपाभ्यामिति मूत्रे भाष्ये उक्तम्
षग्रहणमुत्तरार्थम् पात्परस्य नस्य पृत्वेन निवाहात् एव च पा-
त्पदान्तादित्यनेनापि पृत्वम्यव निपेधः एव च पादान्तग्रहणा-
भावे पुष्णातीत्यत्र पृत्वनिपेधे रूपासिद्धिः स्पृष्ट्वेति समाधाः
नम् ददानिदधान्योर्विभापा अःस्यां शः स्यात् ददः दधः दा-
धाभ्यां शपि जुहोत्यादित्वाच्छपः उल्लं द्वित्वे आतोलोपे सिद्धम्

नमिति सिद्धम् । न हत्र तद्विग्रहणमन्तरा इकारनिवृत्तिरूपं
फलम् इति मनोरमादिग्रन्थे प्रयोजनमुक्तम् । तत्सर्वं यथाश्रुत-
न्यासे । वस्तुतस्तु प्राचां षष्ठित्येव सूत्रमस्तु तत्र षिल्वात्
डीष्मिद्धिः डिल्वं तु क चिदन्यतो ऽपि ज्ञापयति तेन आसुरेति
सिद्धम् । न च प्रातिपादिकसंज्ञार्थं तद्विग्रहणमावश्वकमिति
वाच्यम् । पित्वसामर्थ्यादप्रातिपादिकत्वे ऽपि डीष् भवतीति
ज्ञापनात् । न च गौकक्ष्यायणीति रूपासिद्धिः गोकक्षशब्दो
गर्गादिः तेन यश्च तदन्तात् क्रोड्यादिभ्येश्वति ष्यङ् ततः यड-
शाविति चाप् गौकक्ष्या ततः षष्ठप्रत्यये विवक्षिते भस्यादे इति
पुंवद्भावः तेन ष्यङ्चापोर्निवृत्तिः फस्यायनादेशः पित्वात् डीष्
गौकल्यायणीतिरूपं सिद्धम् । एतच्च तद्विते ग्रहणे सत्येव सङ्क-
च्छते अन्यथा पुंवद्भावाप्रवृत्तौ यडन्तत्वाभावेन षष्ठो न स्यात्
इति के चित्समाधानमूच्चुः तत्र । भाष्ये गौकक्ष्याशब्दस्य क्रो-
ड्यादिषु पाठः प्रत्याख्यातः गौकक्ष्याइति रूपासिद्धिस्तु यडशा-
वित्यस्याप्रवृत्तावपि पाद्यश्वशाप् वाच्य इति वार्तिकेन चाप् तेन
गौकक्ष्यायणीति । न च षष्ठप्रत्ययस्य बाधादिति रूपासिद्धिः
वाच्यम् । प्राचां षष्ठेति सूत्रे सर्वत्र लोहितादिकतन्तेभ्य इति
सूत्रात् सर्वत्र ग्रहणमनुवर्त्तते तच्च क चिद्वाधकविषये ऽपि प्रवृ-
त्त्यर्थम् गौकक्ष्याइति प्राचां मते । एवच्च गोकक्ष्याया प्रतिषेधो
वक्तव्यः इति सम्प्रसारणनिषेधवार्तिकमपि नारम्भणीयमित्यप-
रमपि लाघवम् । अत्र समाधानं विभावयन्तु सुधियः ॥ नञ्ज-
स्नञ्जीककर्त्त्वयुन् अत्र तरुणतलुनयोः प्रथमवयोवाचकता भावात्
वयासे प्रथमे इत्यस्याप्रासे वार्तिकं तयोरुपादान, न च वयस्य-
चरमइति वार्तिकेन डीप्तिमिद्धेः पुनस्तयोर्ग्रहणं व्यर्थमिति वाच्य-
म् । तरुणतलुनयोर्गोरादिगणे पठेन तत्सामर्थ्यात् डीपो डीपो

वाधो माभूदिति वार्तिके तयोरुपादानात् डीप्डीपोस्तु स्वरे
 भेद इति यनोरमाशेखरादावुक्तम् तत्र मास्तु तरुणतलुनयोर्ग्रह-
 णम् वार्तिके गाँरादिपाठो ऽपि मास्तु बद्वादौ तरुणतलुनयोः
 पाठः कार्यः तेन वाद्वादिभ्यश्चेति डीप् तदभावे ऽपि वयस्यच-
 रमइतिडीप् एव च सकलेष्टसिद्धिः । अत्र समाधानं विभावयन्तु
 सुधियः । घेडिंति अत्र घेडिं इत्येव सूत्रमस्तु सुषि चेत्यतः
 सुषीत्यनुवर्तते तत्र विशेष्यं डीति विशेषणम् एव च यस्मिन्
 विधिस्तदादावल्यहणपरिभाषोपतिष्ठते तथा च डाढौ सुषि गुणो
 भवतीत्यर्थः । न च प्रवाहवेत्यादौ प्रवाहुशब्दात् तृतीयैकवचनं
 तत्स्थाने आड्याजयाराणामुपसंख्यानमिति वार्तिकेन आडादे-
 शः चत्र डादित्वाभावात् गुणो न स्यादिति वाच्यम् । डादेशे-
 नैव तत्सिद्धेः न च मत्यामित्यादौ डेरामि कृते आण्नवा
 इत्याद् न स्यात् अत्राटः प्रयोजनन्तु नुट्वाधनरूपं स्थानिवद्वा-
 वस्तु न विशेषणेनालाश्रयणे ऽनलिवथाविति निपेधादिति वा-
 च्यम् । डेरामित्यत्र डेढाम् नव्याम्नीभ्य इत्येव सूत्रमस्तु डेढां-
 मादेशेन सकलेष्टसिद्धिः अत्र समाधानं मृग्यमिति तत्र । हस्ता-
 चादौ तद्वितित्यत्र हस्ताति इति बक्तव्ये आदिग्रहणं व्यर्थीभूय
 ज्ञापयति यस्मिन् विधिरित्यस्या अनित्यत्वं तथा च डान्ते सु-
 पीत्यर्थापत्तौ उदाहरणस्यैवोच्छदापत्तिरिति समाधानसत्वात् ।
 ननु डेढामि कृते इत्संज्ञापि प्राप्ता आडागमो ऽपि प्राप्तः तत्र
 वाणीदाङ्गं वलीय इति इत्संज्ञां वाधित्वाद् स्यात् ततश्च प्रत्यया-
 दित्वाभावात् डकारलोपो न स्यात् अत एवान्तरङ्गत्वेनापि पूर्वे
 डलोपो न वार्णपरिभाषा असिद्धपरिभाषावाभिकंति सिद्धान्तात्
 नित्यत्वाच्च पूर्वमाडागम इति केचित्समाधानं कुर्वन्ति १७ अने-
 काल् शित्सर्वस्यः अत्र मृत्रे शेखरकृतोरुम् नानेकाल् इति न

सूत्रितम् । तथा सति अनन्तरस्येतिन्यायेनेदमादेः परस्यैव बाधकं स्यान्न तु डिच्चेत्यस्येति इदं विरुद्धं तथा सति डिच्चेति व्यर्थं डिन्दो ऽनेकालस अलो ऽन्त्यस्य भविष्यत्येवेति तदर्थं सदनन्तरस्येति न्यायो ऽत्र न प्रवर्ततश्चिति ज्ञापयिष्यति । अत्र समाधान विभावयन्तु सुधियः १८ ॥ अदर्शनं लोपः अत्र सूत्रे शेखरे उक्तम् प्रसक्तपदाभावे ग्रामे तिष्ठतीत्यत्र ल्पब्लोपे पञ्चमी तु न भवति ल्ववन्तार्थनिरूपिताधिकरणत्वं ग्रामस्य नास्तीति न दोपः पश्चादुक्तं त्रिपु इत्यत्र तुगापत्तिरस्ति चात्र किपो ऽदर्श-नम् । एवं च प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणं भवतीति तुक्षप्राप्नोति अयं ग्रन्थः स्थानिवदादेशो ऽनलिव्याविति सूत्रस्थभाष्यविरुद्धः तत्र भाष्ये उक्तं बुद्धेरेव स्थान्यादेशभाव इति । अन्यथा शब्दानित्यत्वप्रसङ्गात् । पुनश्च शङ्कितम् । सति कर्मणि इत्यणः वुद्धिप्रसक्तौ कवुद्धिः क्रियेत केन चित्कार्यं प्राप्नोति किं कारणम् स्थानिवच्चात् समाहितं च पष्टीनिर्दिष्टस्यांदशः स्थानिवद्वतीति न स्थानिवद्वावः एवं प्रकृते पष्टीनिर्दिष्टन्वाभावात्स्थानिवच्चाप्राप्निः प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणमिति तु नियमार्थम् । तेन तद्विपये सर्वत्र स्थानिवच्चेन निर्वाहः एवं च त्रिपु इत्यत्र तुकः प्राप्तिरेव नेति तद्विरोधः समाधानं तु पष्टीनिर्दिष्टस्येति नानुवर्तते । अपवादे उत्सर्गकृतं तु न भवति यदयं शवपवादभूतान् कांश्चिच्छयन्वादीन् शितः करोति । अन्यथा स्थानिवच्चेन निर्वाहात् १९ द्विस्थित्वुरितिकृत्वां ऽर्थे यो विसर्ग इति नार्थः चतुःशब्दे ऽसम्भवात् किन्तु द्विरादीनामित्यत आह वर्तमानामेपामिति । इमुपोरितिमूत्ररीत्या सुच इति सूत्रयितुमुचितं सुजन्तस्य पदस्येत्यर्थादिति शेखरे उक्तम् । इदं चासङ्गतमिव भाति सुच इतिन्यासे चतुःकरोतीत्यत्र इदुदुपधस्येत्यतद् दृष्ट्या सुच

इत्यस्यासिद्धच्चात् । नित्यं पत्वापत्तेः सिद्धान्ते तु चतुर्ग्रहणसामर्थ्यान्ब्रु नित्यं षः समाधानं तु सुच इति न्यास इदुपधस्येत्यतः प्राक् पाठ्य इति न कच्चिद्दोषः २० इकोगुणवृद्धी । इग्रहणमात्सन्ध्यक्षरव्यञ्जननिवृत्यर्थमिति । अत्र च कैयटग्रन्थः अकारस्य सत्यसति च गुणे कृते रूपे विशेषो नास्तीत्यकारग्रहणं वार्तिके न कृतमिति । अत्र के चिद्रिशेषं दर्शयन्ति । अकारस्याकारे गुणे कृते पेचियेत्यत्र न शसददवादिगुणानामिति निषेधादेत्वाभ्यासलोपौ न स्त इति विशेषो उस्त्येव । थलि च सेटीति सूत्रारम्भसामर्थ्यान्ब्रु निषेध इति चेन्न । एवं च पेचियेत्यत्रेव ववरिथ समरिथेत्यादावपि निषेधानापत्तिः न शसददेति सूत्रे गुणग्रहणस्य न वैयर्थ्यम् । पपरतुः पपरुरित्यादौ क्रच्छत्यृतामिति गुणे एत्वाभ्यासलोपनिवृत्या चारितार्थ्यात् अत्र के चिदित्यं समाधानं कुर्वन्ति । केवलं दीर्घस्थानेगुणग्रहणस्य लब्धावकाशत्वे गुणग्रहणमपहाय तत्स्थाने क्रग्रहणमेव कुर्यात् । सामान्यग्रहणं विजातीयस्थानिको विजातीयो गुणो गृह्णतइति गुणग्रहणसामामर्थ्यात्ससरिथ ववरिथेत्यादावपि निषेधः पेचियेति तु नाभ्य विपयः विजातीयस्थानिकगुणाभावादिति कैयटग्रन्थे न काष्यनुपपत्तिः । अथ वा थलि च सेटीति सूत्रोक्तभाव्यरीत्या न शसददेति सूत्रे गुणग्रहणं गुणावयवपरं गुणावयवो यो उकारस्तस्य निषेधः तच्च नुनवियेत्यत्रैव सम्भवतीत्यदोषः २१ किङ्गति चेति सूत्रे किङ्गतिप्रतिषेधे तत्रिमित्तग्रहणं कर्तव्यम् । किं प्रयोजनम् उपधारारवीत्यर्थं न कर्तव्यम् ज्ञापकात्प्रतिषेधो भविष्यति यद्यमिकोङ्गल् हलन्ताच्चेति सनि किञ्चं शास्ति तज्ज्ञापयत्याचार्यो भवत्युपधाभूतस्यापि निषेध इति भाष्यग्रन्थः । अत्र केचित् । हलन्ताच्चेति सूत्रस्य न वैयर्थ्यं दित्सतीत्यत्र

ददः दधः पक्षे आदन्तलभणे युक्ति दायः धाय इति अत्रेयमा-
शङ्का मास्त्विदं सूत्रं दददाने दधधारणे इमौ धातू आभ्यां पचा-
दित्वादचि ददः दधः आदन्ताभ्यां दाधाभ्यां णे युक्ति दायः
धाय इति अत्रोच्यते अचिकृतेन दद इति अददः अत्र नव्यत-
त्पुरुषे तुल्यार्थे तृतीयासप्तम्युपमानाव्ययद्वितीयाकृत्या इत्यने-
नाव्ययपूर्वं पदप्रकृतिस्वर इष्यते तं बाधित्वा अच्चावशक्तौ अ-
जन्तं कान्तम् अन्तोदात्तं स्यात् अशक्तौ इति अन्तोदात्तत्वं स्या-
दिति सूत्रतत्त्वम् । चितःसप्रकृतेर्वद्वक्त्वार्यार्थं चितः स्थाने चि-
त्तप्रकृतेरन्त उदात्तो भवतीति तदर्थः न तु प्रत्ययमात्रस्यान्तः
उदात्त इति अत्र अकचश्चित्वं ज्ञापकम् अन्यथा अकच एवान्तो-
दात्त्वे प्रत्ययस्वरेणैवोदात्तत्वे सिद्धे तदव्यर्थं सदत्र ज्ञापकमित्य-
त्र शेखरग्रन्थः तास्यानुदात्तेऽनुपदेशाल्लसार्वं धातुकमनुदात्तम-
द्विङ्गोः अस्मात्परं लसार्वधातुकमनुदात्तं स्यादिति तदर्थः नहुङ्ग-
अधीड्वर्जयित्वा अत्र च शेखरग्रन्थं रुणद्वीत्यत्र ष्णमो मित्वेन
परश्चेत्यस्य वाधे तत्सन्नियोगशिष्टप्रत्ययाद्युदात्तस्याप्राप्तौ तन्म-
ध्यपतितन्यायेन विशिष्टस्य धातुत्वात् धातुस्वरेणान्तोदात्तत्वमि-
त्युक्तम् । अयं ग्रन्थः परस्परविरुद्धः यथा ऽत्र मित्वेन परश्चेत्य-
स्य वाधे तत्सन्नियोगशिष्टप्रत्ययाद्युदात्तस्यापि वाधः एवमकजपि
प्राक् टेर्ग्रहणेन परश्चेत्यस्य वाधकः तत्सन्नियोगशिष्टप्रत्ययाद्युदा-
त्तस्याप्राप्तावित्यस्य ज्ञापकतावर्णनयुक्तमिति विरोधः । अत्र
नवीनैरित्थं परिहियते उभशब्दस्य सर्वादौ पाठो व्यर्थं इति प्र-
घट्टके भाष्यग्रन्थे ऽथेदानीं काकचोः स्वरे विशेषो नास्तीति अ-
स्मादेव भाष्यादकचि सन्नियोगशिष्टन्यायस्यानाश्रयणम् ष्ण-
स्याप्यनाश्रयणे प्रमाणाभावः अन्यदपि विभावयन्तु सुधियः ॥
आर्दधातुकस्येङ्गलादेः अत्रार्दधातुग्रहणं किम् जुगुन्सते अत्रा-

पि इदं स्यादिति शेखरग्रन्थः अत्र मूत्रे भाष्ये क्रत इद्वातोरित्य-
तो धातोरित्यनुवर्त्य धातोरित्यहितस्य धातुपदमुच्चार्य विहितस्य
बलादेरित्यर्थः तेन जुगुप्सते इत्यत्र नेडित्यार्द्धं धातुकग्रहणं
प्रत्याख्यातं । सार्वधातुकस्यचनेद् रुदादिभ्यः सार्वधातुके
इति नियमात् तस्य सिद्धः स्यसिच्चसीयुद्गतासिष्ठितिसूत्रे च
प्रकृतेऽपीडागमः प्राप्नोतीत्याशङ्का आर्द्धधातुकस्येडित्यतो
आर्द्धधातुकग्रहणमनुवर्त्य योगविभागमाश्रित्य यावानिदृ् स
सर्वोऽपि आर्द्धधातुकस्यैवेति नियमात् प्रकृतेरनिडित्युक्तम् अ-
यं भाष्यग्रन्थः पूर्वापरविरुद्धः शेखरग्रन्थोऽपि भाष्यविरुद्धः ।
अत्रेत्यं विगेधोद्धारं केचित् क्रुर्वन्ति विधिसूत्रे प्रयोजनं ना-
स्तीति प्रत्याख्यानार्थः योगविभागाय एतत्प्रयोजनमित्यर्थः ।
जुगुप्सते इतिशेखरग्रन्थस्तु धातुग्रहणमननुवृत्योक्तम् ॥ व्यपदे-
शिवद्वावोऽप्रातिपदिकेन अत्र च ज्ञापकम् पूर्वादिनिः सपूर्वा-
ज्ञेति मूत्रद्रव्यकरणम् अन्यथा पूर्वादिनिसपूर्वादित्येकयोगेन नि-
र्वाहात् न च इष्टादिभ्यश्च त्यनुवृत्यर्थं सपूर्वादिनिरितिपृथग्योग-
स्तत्रावश्यकस्तेननिष्टीति सिद्धमिति वाच्यम् । अनिष्टीत्यस्यानि-
ष्टत्वात् इष्टत्वे एकयोगकरणे ऽप्येकदेशानुवृत्तौ वाधकाभावात्
एवंश्च परिभापाज्ञापकम् । इयं च धर्मिग्राहकमानात् प्रत्ययवि-
धिविषयेव अत एव नान्तादसंख्यादर्मडिति चरितार्थम् अत ए-
वेत्यस्य प्रत्ययविधिरेवेत्यर्थः अतएवेत्यस्य परिभापास्वीकारात्
एवंत्यर्थः अग्रे नान्तादसंख्यादरित्यचारितार्थ्यमित्यस्याप्रत्यय-
विधित्वेन तत्र संख्यादित्वाविरोधात् । (एवं त्रिपादीस्थाशास्त्र-
सिद्धये अत्रापि त्रिपादीकर्तुकसत्ताभावज्ञानं प्रतिवन्धकम् एवंश्च
पूर्वशास्त्रं प्रति त्रिपादीस्थमसिद्धमित्यनुपपन्नमेव स्यादत अनाहा-
येत्युक्तम् १ “स्त्रीप्रत्यये चानुपसर्जने न” अनुपसर्जने स्त्रीप्रत्यये

तदादिनियमो न उपसर्जने तु तदादिनियमो भवत्येव तदादिनि-
यमो नेत्यस्य प्रत्ययग्रहणपरिभाषोपस्थितिर्नेत्यर्थः अस्या उदा-
हरणम् परमकारीपगन्धीपुत्र इति करीपस्येव गन्धोऽस्य करी-
पगन्धिः उपमानाचेति गन्धस्य इकारादेशः करीपगन्धेरपत्त्यं
स्त्री इत्यर्थे तस्यापत्त्यमित्यणि अणिजोरनार्षयोरिति अणः ष्य-
डादेशे दृद्धौ यद्यथाविति चापि कारीपगन्ध्या परमा चासाँ
कारीपगन्ध्या चेति परमकारीपगन्ध्या तस्याः पुत्रः इति पष्टी-
तत्पुरुषः अत्र ष्यडः संप्रसारणं पुत्रपत्त्योम्नत्पुरुषे इति संप्रसा-
रणे पूर्वरूपे संप्रसारणस्येति दीर्घिः अत्र ष्यडन्तं य-पूर्वपदं त-
स्य संप्रसारणमित्यर्थः प्रत्ययग्रहणपरिभाषाऽनुपस्थित्या परम-
कारीपगन्ध्या इति विशिष्टस्य ष्यडन्तत्वेन संप्रसारणं सिध्यति
अतिकारीपगन्ध्या पुत्र इत्युपसर्जने प्रत्ययग्रहणपरिभाषोप-
स्थित्या कारीपगन्धेत्यस्येव ष्यडन्तत्वेन तस्य पूर्वं पदन्वाभा-
वात् न संप्रसारणमित्यर्थः । अत्रोच्यते अतिकारीपगन्ध्यापुत्र
इत्यत्र संप्रसारणाभावार्थं स्वीप्रत्यये इत्यादिपरिभाषास्वीकर्त्तव्या
इतिस्थितं तदर्थं नारम्भणीयाष्यडःभंप्रसारणमितिमूत्रे अनुपसर्ज-
नस्येत्येव वक्तव्यम् अनुपसर्जनस्य ष्यडन्तस्य संप्रसारणं भव-
तीत्यर्थेन अतिकारीपगन्ध्यापुत्र इत्युपसर्जने भंप्रसारणाभावः
सिद्धं एवेति परिभाषा न कर्त्तव्या अत्रत्थं नवीनः समादधति
परिभाषाया असत्त्वे परमा कारीपगन्ध्या यस्य स परमकारी-
पगन्ध्यः विनापि प्रत्ययं पूर्वोत्तरपदयोर्लोपो द्रष्टव्य इत्यनेन
परमशब्दस्य लोपे पुनः कारीपगन्ध्यस्य पुत्रः इति विग्रहे तत्पु-
रुपसमासे कारीपगन्धीपुत्र इति सम्प्रसारणमिष्यते मूत्रे अनुप-
सर्जनस्येति प्रतिपेधेन ष्यडन्तस्य इहोपसर्जनत्वेन न स्यादि-
तिवाच्यम् ॥ स्तोऽनुभेदि मूत्रे योगः संयोगपरः स्यात् समारे

उदाहरणम् ज्योतिष्ठोः आयुष्टोः अत्र मूलग्रन्थे समासे इत्य-
स्य प्रत्युदाहरणम् । ज्योतिषो नाम ज्योतिःशब्दात्परो यत्र
स्तोमशब्दो व्यपेक्षायां यत्र षत्वं स्यादित्यर्थः तिष्ठतु ज्योतिः
स्तोमो ऽस्ति ब्राह्मणानां इत्यादावितिमूलाशयः ॥ रामादिति
अत्र जट्वं वावसाने इति मूलग्रन्थः । तस्य मनोरमादि ग्रन्थे
इत्थं व्याख्यानं पूर्वं जश्त्वं पश्चाद्वावसाने इति शब्देन्दुशेखरग्रन्थे
तु जश्त्वं वाधित्वा वावसाने इत्युक्तम् वाधकत्वं त्वपवादकत्वेन
तच्च जश्त्वाप्राप्तियोगे चर्त्वस्याचरितार्थत्वरूपम् इदं चासङ्गतम् ।
रत्नमुद्दरत्नमुडिदिरूपदृश्यस्यासिद्धिप्रसङ्गात् रत्नमुडित्यत्र जश्त्वं
वाधित्वा पस्य एव चर्त्वं तदभावे जश्त्वं तथाच रत्नमुष् रत्न-
मुद् इति स्यात् । अत्र केचित्समाधानं वदन्ति जासित्यादयः
पद् इति निर्देशेन पस्य चर्त्वेन टकार एव न षकारः जश्त्वबा-
धकत्वं चर्त्वस्येति ग्रन्थस्य पूर्वापरविरोधः । उपानदित्यत्र
शेखरे उक्तं धन्वदन्वचर्त्वानीति तदसङ्गतं स्यात्, किञ्च चतु-
र्णामित्यत्र णत्वं द्वित्वमिति प्रतीकमुपादाय ननु द्वित्वं णत्वमि-
त्येव युक्तं तत्र पूर्वत्रासिद्धीयमद्वित्वे इति वचनात् इदञ्च वर्णद्वि-
त्वे ऽपि प्रवर्तते वाक्वाग् इति भाष्योदाहरणात् द्वित्वदृष्ट्या
चर्त्वस्यासिद्धत्वात् प्राक् एकस्यैव द्वित्वे अन्यस्य चर्त्वे पूर्वगश्र-
वणापत्तिरित्युक्तम् । अस्मादप्यायाति पूर्वं जश्त्वं पश्चाचर्त्वमिति
विभावयन्तु सुधियः ॥ प्राचां षष्ठ तद्वितः यजन्तात् षष्ठः
स्यात्स च तद्वितः अत्र सूत्रे तद्वितग्रहणं प्रातिपदिकार्थं तत्फ-
लन्तु ढीणमिद्धिः तत्रापि प्रातिपदिकाधिकारात् ततु पित्त्वसा-
मध्यर्थेन साधितं यस्येति लोपार्थमपि तद्वितसंज्ञानापेक्षिता गा-
र्ज्यायणीत्यत्र सर्वर्णदीर्घेणापि रूपसिद्धेः पुनस्तद्वितग्रहणं ज्ञाप-
यति । क चिदन्यतो ऽपि षष्ठो भवति । तेन आसुरेष्पसंरूपा-

नलोपसम्पादनेन किञ्चस्य चारितार्थ्यात् । तत्र हि दम्भधातु-
स्ततः सन् हलन्ताच्चेति किञ्चं तेन नलोपः दित्सतीति । न च
दम्भेः परस्यैव सनः किञ्चविधानेन सिद्धौ सामान्यतो हलन्ता-
च्चेति किञ्चविधानमनर्थकमिति वाच्यम् । सिमृक्षति दिव्यक्षती-
त्यत्र सृजिद्वशोर्ज्ञल्यमकिर्तात्यमागमनिवृत्तये किञ्चस्य कर्तव्यत-
या सामान्ययोगारम्भात् । समाधानं तु एवं सनि सृजिद्वशोर्ज्ञ-
ल्यमकित् सनि इको इल् दम्भरिति लघुनोपायेन सिद्धे हल-
न्ताच्चेति इष्टपकं युक्तमेव २२ नलोपः प्रातिपदिकान्तस्य । अत्र
पदस्येत्यधिकारस्तस्य प्रातिपदिकेति लुप्तपञ्चन्तमभेद सम्ब-
न्धेन विशेषणम् । न च येन विधिरित्यनेनवान्तग्रहणे लब्धे
पुनरन्तग्रहणं व्यर्थमिति वाच्यम् । अन्तग्रहणेन क्व चित्पदस्ये-
त्यस्यावयवपष्टीत्वं वोध्यम् । तेन मादुपथायाश्वेत्यत्र पदस्येत्य-
धिकारे मत्वन्तपदस्य मस्य व इति नार्थः किन्तु पदावयवस्य
मतुपो मस्येत्यर्थः अत एव वृक्षवन्त इत्यादौ वत्वसिद्धिः अन्य-
था वृक्षवानित्यादावेव स्यादिति भावः २३ । तस्माच्छसो नः
पुंसि । ननु शसोनुम् पुंसीत्येव मूत्रमस्तु । अक इत्यनुवृत्या-
कः परस्य शसां नुमित्यर्थः । एवं च शसः शकारस्यान्नावयवो
नुमागमः पञ्चात्पूर्वसर्वार्णदीर्घं संयोगान्तस्यंति सलोपे मिद्धम् ।
रामानित्यादौ लिह इत्यादौ च न दोपः शसोऽकः परत्वाभा-
वात् । एतान् चतुरो गाः पश्यसीत्यादावप्योकारसत्वे ऽकः प-
रत्वाभावः औतोमशसोरित्याकारे ऽकः परस्य शसोऽ भावा-
दिति चेन्न । विशेष इत्यादावातोधानोरित्यालोपेऽपि तस्याचः
परस्मिन्नित्यत्र पञ्चमीसमापक्षे स्थानिवद्वावेनाकः परत्वा-
नुमापत्तेः । पञ्चमीसमापत्त्याख्याने तु प्रकृतेः स्थानि-
वद्वावाभावेन दोपाभावः । न चाषावित्यत्रात्वे कृते जश्शसो-

रौशादेशे कुते अत्र तुम्स्यादिति वाच्यम् । अकारस्य परनिमित्तस्य बहिरङ्गतया उक्तः परत्वाभावः अथ वा औशादेशः प्रियतिस्त्रै इत्यादौ रणे वाधेः अत्र समाधानं विभावनीयम् २४ हल्ड्याभ्यो दीर्घात्मुतिस्यपृक्तं हल् । अत्र सूत्रे मनोरमायां हल्ड्यापः सोरित्येन सूत्रायितुमुचितमित्युक्तं शब्दरत्नग्रन्थे तु सुपदनित्योरप्युपलक्षणम् । तेनाविभाराज्यमिति सिद्धम् । तत्र हि अविभरम् इति स्थिते सकारस्य संयोगान्तलोपः रोरीति रेफलोपः पश्चाद्राज्यशब्दसमभिव्याहारे द्रलोप इति दीर्घः स न स्यात् । संयोगान्तलापस्यासिद्धत्वाद्रेफपरत्वाभावादित्युक्तम् । अयं शब्दरत्नग्रन्थः शेखरग्रन्थेन सह विरुद्धः देखरे तु अजर्धा इत्यादौ द्रलोपसूत्रस्थभाष्यप्रामाण्येनपूर्वत्रासिद्धमित्यत्र पूर्वशब्देन द्रलोपसूत्राग्रहणबोधनादित्युक्तम् । अत्रेत्थं विरोधपरिहारः भाष्यप्रामाण्येन प्रयोगसाधुत्वम् मतमिति प्रयत्ने प्रकृते तु तिसिग्रहणरूपो यत्र एवास्ति । नासूया कर्तव्या यत्रानुगमः क्रियते इति पञ्चविंशतीतिसूत्रभाष्यात् २५ वदव्रजहलन्तस्याचः अतोहलादरित्यस्य बाधनार्थं वदब्रज्योरुपादानम् । अन्यथा हलन्तत्वादेव भिद्धेः । नन्वत्रसूत्रे हल्यहणं क्षिप्तर्थम् । वदव्रज्योरच इत्येव सूत्रमस्तु वजव्रज्योर्यस्य कस्य चिदङ्गस्याचो वृद्धिः परस्मैपदे सिचीति सूत्रार्थः । अजन्तस्याङ्गस्य वृद्धिरिति तु नार्थः । इकारान्तादौ सिचि वृद्धिरिति वृद्धिविधानस्य वैयर्थ्यात् । अकारान्ते उचिकीषीदजिहीषीदित्यत्र तु परत्वादतो लोपेन बाधात् । आकारान्ते उपासीदयासीदित्यादौ फलाभावात्र वृद्धिरिति भावः । अनन्त्ये अपीपटदित्यत्रानन्त्यविकारे उन्त्यसदेशस्येति परिभाषया न दोप इति चेन्न । रञ्जधातौ अराङ्गीदित्यादावनेकव्यवधाने वृद्धिर्न

स्याद्ग्रहणे तु वर्णग्रहणे जातिग्रहणमिति परिभाषयाऽनेकव्य
वहिते ऽपि वृद्धिरित्यर्थः २६ न पदान्ताद्वोरनाम् । अत्र सूत्रे
शेखरे विशेषणेन तदन्तविधौ सिद्धे ऽन्तग्रहणं स्पष्टार्थमित्युक्त-
म् । पदान्ताद्वेति सूत्रे च विशेषणेन तदन्तविधौ सिद्धे ऽन्तग्रहणं
पदविधित्ववारणाय । अन्यथा समर्थः पदविधिरिति परिभा-
षया सामर्थ्ये एव स्यात् । तिष्ठति कुमासी च्छत्रं देवदत्तेत्यादौ
न स्यात् इत्यन्तग्रहणस्य प्रयोजनमुक्तम् । इदं च प्रयोजनं न
पदान्तादित्यत्रापि सम्भवति । तिष्ठन्तु पद् सन्तो गच्छन्तिव-
त्यादौ निषेधो न स्यादिति पूर्वापरविरोधः । अत्रेत्यं परिहा-
रः न पदान्तादिति सूत्रे ऽन्तग्रहणभावे ऽपि न समर्थपरिभा-
षोपस्थितिः अनामिति निषेधाल्पित्तात् । अन्यथा एकपदे पण्णा-
मित्यत्र सामर्थ्याभावेन न पदान्तादिति निषेधाप्राप्तौ अनामि-
त्यस्य वैयर्थ्यं स्यात् । समर्थपरिभाषादृष्ट्या त्रिपादीस्थस्य न प
पदान्तादित्यस्यासिद्धत्वाच्च तत्रोपस्थितिरिति न पूर्वापरविरो-
धः । २७ डसिङ्गसोश्च अत्र डितो ऽसीत्येव सिद्धं डसिङ्गम्-
ग्रहणं स्पष्टार्थम् । अत्र डित्यसीति वक्तव्ये डितो ऽसीति प-
ष्ट्यन्तपञ्चम्यन्तयोर्वासीति सप्तम्यन्तान्वयं वीजाभावात् । किञ्च
गामतिक्रान्त इत्यर्थे ऽतिगोशब्दादोन्तात्तपुरुषपादृचि कृते तस्मा-
न्हसि विभक्तौ पूर्वं डसकारयोः पररूपे पश्चादनेन पूर्वरूपाप-
क्तौ चातिगोरिति रूपापत्तेः सिद्धान्ते तु सप्तस्तान्डसि विवाने
दाचि अवादेशे एडो ऽभावे पूर्वरूपशङ्का नेति वोध्यम् । तस्यात्
डस्यसि इत्यन्तलाघवान्डादावसि पूर्वरूपमित्यर्थे को ऽपि न
दोष इति विभाव्यं नव्यैः २८ समःमुटि । अत्र मः सुटीति
न्यासो ऽस्तु लाघवात् । अत्र सुटि परे समो मकार एव स-
म्भवति नान्यमकारस्ततश्च नान्यत्र दोषः संस्कर्तादौ सर्वत्रा-

न्वाख्यानं सिद्धिति कश्चित् । वस्तुतः सम् सुद्दसंस्कार इति वाक्ये रुत्वापत्तेः । किञ्च सुडित्यागम ग्रहणमाहोस्त्वित्प्रत्याह-रग्रहणं सम्परिभ्यां करोत्तौ भूषणे इति सूत्रप्रामाण्यादागमग्रहणमिति चेदस्तु । संस्कारशब्दे दोपस्तस्मात्समः सुटीत्येव न्यासः २० समः समिः अत्र सूत्रे शेखरे समोमिडिति न सूत्रितम् । डिच्चेति परिभाषानकृतगैरवापत्तेः । अत्र रूपासिद्धि-रप्यायाति । समो ऽकन्यनेकाल्परिभाषया विशिष्टस्य सम्यादेशे सम्यद् इति रूपम् । समो मिडि तु डिच्चेति परिभाषया ऽन्त्यादेशे सकम्यडिति स्यात् । अत्रोन्यते । वहिरभूतकृत्सादि-निमित्तकन्वेनाकचो वहिरङ्गत्वादांशोत्तरेमवाकजिति । अथ वा एतत्सूत्रभाष्यप्रामाण्येनात्राकचो ऽनभिधानमेव । ३० । सार्वधातुकार्द्धधातुकयोः । नन्वत्र पिदार्द्धधातुकयोर्गित्येव सूत्रमस्तु । पिति आर्द्धधातुके परे इगन्तस्य गुणः स्यादिति सूत्रार्थः । न च हरिवित्यादावतिप्रसङ्ग इति वाच्यम् । आर्द्धधातुक-साहचर्याद्वातोर्विहिते पिति परे इन्यर्थो व्याख्यानात् । अत एव लघु धूपु । इत्यादावपि न धातोः पितः परत्वेऽपि धातुपदमुच्चार्य विहितत्वाभावात् । सार्वधातुकमपित् । इति तु कर्तव्यमेव । उष्ट इत्यादौ ग्रहित्येति सम्प्रसारणार्थम् । वस्तुतस्तु साहचर्यमनित्यमिति ज्ञापनार्थसार्वधातुकग्रहणम् । कृत्वोऽर्थग्रहणं तु शेखरे खण्डितम् । मुच इत्येव सिद्धान्तितम् । तेन सिजभ्यस्तेत्यादौ पूर्वपरसाहचर्यमनादत्य अभ्यस्तात्परस्य डित्संवन्नियनो ज्ञेर्जुम् । तेन भवतेर्यद्विलुगन्ताल्लडि अवीभवुरिति । ददातेजौ-होत्यादिकाल्लडि अददुरिति सिद्धम् । अत्रोन्यते । तिद्विशिदा-र्द्धधातुकेषु लाघवादित्येवास्तु । न तत्र दोषलेशः तिद्विशिति आर्द्ध धातुके च परे इगन्ताङ्गस्य गुणः स्यादिति सूत्रार्थे मक-

लेष्टसिद्धिः अत्र समाधानं कुर्वन्तु नव्याः इदुपधस्य चाप्रत्ययस्य । अत्र इदुद्धयां प्रकृतेरिति मुनेरभिप्रायः इदुद्धयां परस्य प्रकृत्यवयवस्य विसर्गस्य पत्वं विधीयते इति सूत्रार्थः इदुतोरपि प्रकृतिसमवेतत्वेन प्रकृतिसमवेताभ्यां परस्य प्रकृत्यवयस्य विसर्गस्यपत्वविधानैकप्रकृतिप्रत्ययत्वसम्बन्धः तेनाविष्कृतं निष्पत्यहाव्युदाहरणं बोध्यम् । तदन्यत्प्रकृत्यविहितप्रत्ययस्थानिकविसर्गस्य व्युदामः तेन कविभिः कृतमित्यादौ नास्य प्रट्ठात्तिः इदं सिद्धान्तमज्ञात्वा मृढो जल्पति । न न्वनेन मूत्रेण मातुः कृपेत्यादौ पत्वं स्यादित्यत आहैकादेशशास्त्रनिमित्तकस्य न पत्वम् । एकादेशशास्त्रनिमित्तकस्येति । तदर्थः अत्र ज्ञापकं कस्कादिगणे भ्रातुः पुत्रशब्दस्य पाठः अन्यथा इदुदुपधत्वादेव तत्र पत्वस्य सिद्धन्वे किं तत्र पाठेन तत्रायं पूर्वपक्षः । भ्रातुः पुत्रशब्दस्य पाठो न ज्ञापकः तत्र हि इदुदुपधस्य पत्वे कर्तव्येपत्वतुकोरसिद्ध इति एकादेशस्यासिद्धत्वादिदुपधत्वाभावादप्राप्तं पत्वमिति विध्यर्थी भ्रातुः पुत्रशब्दस्य कस्कादिपु पाठः । मातुः कृपेत्यादौ एकादेशस्यासिद्धत्वान्न पत्वम् इति मूले उक्तम् । ज्ञापकं कथमिति अत्रोच्यते पत्वतुकोरसिद्ध इति मूत्रे पदान्तपदाच्योरेकादेशो जसिद्ध इति वार्तिकेन प्रकृते सिद्धत्वाभावः तेन परिजीषु इत्यत्र पत्वसिद्धिः ज्याधातोव्येच्छातोश्च किपि ग्रहिष्येति संप्रसारणे पूर्वरूपे हल इति दीर्घः ततः सप्तमी बहुचने सुपि इणः परत्वातपत्वम् अन्यथा पूर्वरूपस्यासिद्धत्वादाकारेण व्यवधानान्न स्यात् वृद्धेष्ठत्रमित्यत्र तुकृ न अन्यथा सप्तम्येकवचनेन सह ऐकादेशस्यासिद्धत्वान्तुकृ स्यादेव । वस्तुतस्तु इग्यणः सम्प्रसारणमित्येवास्तु सम्प्रसारणाच्चेति न कार्यं प्रकृत्येकाजिति प्रकृतिभावात् शावयतीत्यस्यासाधुत्वेन शुनय-

तीत्यस्यैव प्रामाणिकत्वेन डापसूत्रस्थबहुभा इत्युदाहरणे संप्र-
सारणाकरणेन न कापि दोषः तदा षत्वे कर्त्तव्ये पदान्तपदा-
योरेकादेशो ऽसिद्ध इति नियमः स्वीकार्य्यः एव च भ्रातुः पुत्र
शब्दस्य पाठो विध्यर्थ एव कथं ज्ञापकेति विभावनीयं सुधाभिः
आइजादीनाम् ननु अजादीनामपि लुड्लिंगिति सूत्रेण अडेवास्तु
एव च प्रकृतसूत्रं नारम्भणीयम् । आटश्चेत्यत्र अटश्चेत्येवमस्तु
अस्वपो हसनित्यत्र तु अद्गार्घ्यगालवयोरिति सिप्पदागमे ऽपि
न दोषः अटश्चेत्यत्र धातोरित्यपकर्षात् धात्ववयवस्याटो ऽचि
ट्यद्विरित्यर्थः । आणन्द्या इत्यत्र अद्वक्तुमशक्यं बहुश्रेयस्यै
इत्यत्र द्विद्विरेचीति द्विं वाधित्वा अतो गुण इति पररूपापत्तेः
अटो विधानसामर्थ्यं तु न बहुश्रेयस्यामित्यादौ नुह्वाधनेन
चारितार्थ्यात् अटश्चेत्यस्य तु न प्रवृत्तिस्तत्र सूत्रे धातोरित्य-
पकर्षात् इति शेखरग्रन्थः । इण धातौ शेखरे तु आटश्चेत्यस्य
प्रस्याख्याने अजादीनामप्पदागमे अतोगुणेति पररूपमाशङ्क्य
अतो गुणेत्यस्यानन्तरम् अटो न न्यासः कार्य्यः अटः पररूपं
नेत्यर्थः । तेनाटीत्यादौ पररूपं नेत्युक्तम् । एव चाटो न इति
न्यासेनैव बहुश्रेयस्यै इत्यादावपि पररूपस्य निषेधे सिद्धे अ-
त्राद् वक्तुमशक्य इति ग्रन्थो विरुद्धः । अत्रेत्यं विरोधपरिहारः
अटश्चेति द्विद्विवाधकपररूपस्यैव वाधकम् अटो नेति सूत्रं न तु
द्विद्विरेचीति द्विद्विवाधकम् एवं च बहुश्रेयस्यै इत्यादौ पररूपं
स्यादेव तदर्थं चाटकरणम् अत्र प्रमाणम् अटश्चेति चकारेण
पुनर्द्विद्विविधानं वाधकवाधनार्थं तेन अटो न उस्योमाङ्गडः इत्या
दि नारम्भणीयमिति भाष्यम् भूवादयोधातवः अत्र सूत्रे क्रि-
यावाचिनः किम् याः पश्यसीत्यादौ धातुत्वं माभूत् । न च
लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभापया न धातुत्वामितिवाच्यम् । भ्रादि-

षु लाक्षणकानामपि अश्चत्यादीनां दर्शनेन तद्रिष्ये तत्परिभा-
षाया अप्रवृत्तेः ।

नकारजावनुस्वारपञ्चमौ ज्ञालि धातुषु ।

सकारजः शकारश्चेत्र्षाद्वर्गस्तवर्गजः ॥

इत्यभियुक्तोक्तेरिति मनोरमाशब्दरबग्रन्थः । अत्रायं पूर्व-
पक्षः अश्चत्यादीनां लाक्षणिकत्वे ऽपि न तत्र परिभाषाप्रवृत्ति-
र्लाक्षणिकप्रतिपदोक्तउभयरूपसत्त्वे हि तत्परिभाषाप्रवृत्तिः
अश्चेत्यादौ न तथा किं च धातुसंज्ञादृष्ट्या त्रिपादीस्थत्वेनानु-
स्वारादीनाम् । आसिद्वत्वात्प्रतिपदोक्तरूपमेव पश्यति धातु-
संज्ञासूत्रमिति शब्दरबग्रन्थोऽनुपपन्नः अत्रैवं पूर्वपक्षः क्रियावा-
चिग्रहणाभावे वा करोति वा भवति इत्यादौ वेत्यस्य धा-
तुत्वे ऽधातुरितिपर्युदासेनाप्रातिपदिकत्वे सुबनुत्पत्त्या पदत्वा-
भावात् तिङ्ग्नितिङ्गः इति तिङ्गन्तात्परस्य तिङ्गन्तस्य निधातो
भवतीत्यनेन निधातो न स्यादिति शेखरग्रन्थः । अत्रेदं बोध्य-
म् । वा करोतीत्यादौ । न दोषः अर्थवत्सूत्रे धातुग्रहणं न
कार्यम् । एवं च वा इत्यस्य धातुत्वे ऽपि प्रातिपदिकसंज्ञा सि-
ध्यत्येव । न च धातुग्रहणाभावे अहनित्यत्र प्रातिपदिकत्वे सति
नलोपः स्यादिति वाच्यम् । न लोपः प्रातिपदिकेत्यत्र न लोपो
ऽतिङ्गिति न्यासेन तद्वारणम् रामानित्यादौ नलोपः नत्वविधा-
नसामर्थ्यात् अन्यथा लोपमेव विदध्यात् राजीयतीत्यादौ तु न
दोषः प्रत्यासत्या तिङ्गनिरूपितं यस्य पदत्वं तञ्जिनस्य लोप
इत्यर्थात् । अचः परस्मिन्पूर्वविधौ अत्र सूत्रे शेखरे अजादेश-
त्वेन वस्तुतोऽजादेशः स्थानिवदित्यर्थः । न त्वादेशं विधाय
किं चिदुदेशत्वे एवार्थस्तेन णिलोपादेः स्थानिवत्वासिङ्गिः अत
एव ष्यन्ताणिचि अवीवदादित्यादौ सिद्धयर्थे चक्ष्यरनिह्रास

इति निषेधः सार्थकः । जुहुतस्त्यत्र तु श्लौ परनिमित्तत्वाभा-
वेन शपः अपरनिमित्तत्वेन परस्य एषा लुकोऽपि तत्त्वेन श-
प्त्वेन स्थानि तया भावेन स्थानिवत्वाभावात् । शप्त्वमाश्रित्य
न गुणात्म्युक्तम् । अत्र पूर्वापरविरोधः स्पष्टमेव वस्तुतोऽत्राका-
रस्यैव लुग्विधिस्थानिवद्भावेन दुर्बारः न च लघुनि चङ्गपरे
अनग्लोपे अत्र सूत्रे शेखरे चङ्गपरे इति बहुब्रीहिः परग्रहणसा-
मर्थ्यात् तद्विशेषं च णिजेव न तु लब्धाङ्गस्येत्यावर्त्य अङ्गसं-
ज्ञानिमित्तकामित्यर्थात् अत एव श्रिप्रभृतीनां न सन्वत्मम् इदं
चिन्त्यम् । अशिश्रियत् अदुद्गवादित्यत्र सन्वत्वे न दोपः लघु-
त्वाभावेन दीर्घाभावः न चेत्वं स्ववतीत्यादिसूत्रेणाभ्यासस्योव-
र्णस्य इत्वमपि न अवर्णपरधात्वक्षरपरत्वाभावात् निषेधस्तु न
प्रयोजनं चड्यन्यतरस्यामिति चडि उपोत्तमस्य विकल्पोदात्त-
त्वविधानात् तद्भावे न चित्स्वर श्रिप्रभृतिपदम् अचकमतेत्य-
स्योपलक्षणं रूपे विशेषाभावेन कमेणिङ्गीत्यस्यानन्तरम् । अप-
वादभृतनद्राधनाय लुडि डिति वदेत् लुडिपरे कमेश्वडिति
तदर्थः । अत्र सुधियो विभावयन्तु ॥ वोतांगुणवचनात् अत्र ।
उतः किम् शुचिरिति मूले उक्तम् । अत्र हि कृदिकारादिति
डीपो विकल्पस्य इष्टत्वेन शुक्लेति प्रत्युदाहरणं वोध्यमिति
शेखरे उक्तम् इदमशुद्धं रवरुसंयोगोपधान्वेति निषेधस्य जागरू-
कत्वात् रवरुमाहचर्येण संयोगोपधोऽपि उकारान्त एव गृह्णते
इति मते शुक्लेति प्रत्युदाहरणं सम्यगेव श्यामेत्यत्र तु न काशि-
द्विवादः ॥ हलिसर्वेषाम् अत्र सूत्रे हलिकिम् । देवायिह इति
प्रत्युदाहरणं मूले उक्तम् तदसङ्गतामिव भाति लोपःशाकल्य-
स्येति एतद्विपये ऽपि देवायिहेत्यादौ च पदादिति व्योर्लोपिः
स्यात्तर्हि लोपः शाकल्यस्येति व्यर्थमेव स्यात् अत्रोच्यते लोपः

योर्लोपः हल्ग्रहणाभावे लघुप्रयत्नयकारे देवायिहेत्यत्र लोपः स्यादित्याशयः ॥ मोऽनुस्वारः अत्र सूत्रे पदस्येति किं गम्यते इति प्रत्युदाहरणमुक्तम् । असङ्गतम् नश्चापदान्तस्येत्यत्र मस्यानुवृत्तौ नस्य मस्य चापदान्तस्यानुस्वार इत्यर्थः । इदं च नियमार्थं करिष्यते अपदान्तस्य मस्य चेदनुस्वारस्यात्तर्हि ज्ञल्येव गम्यते इत्यादौ नानुस्वारप्राप्तिः न च विपरीतनियमस्यात् ज्ञल्यनुस्वारश्चेत्तर्हि अपदान्तस्यैव मस्येति हरिं सेवते इत्यत्र न स्यात् सूत्रं तु हरिं नमतीत्यादौ चरितार्थमिति वाच्यम् । हे मपरे वेति सूत्रेण मकारस्य मकारविधानानर्थक्यापत्तेः तद्धि मोऽनुस्वार इति प्रोक्तमनुस्वारवाधनार्थं विपरीतनियमे तु अनुस्वारप्राप्तिरेव नेति नेत्येवसिद्धे म इत्युक्तिमो न इति प्रशास्त्रम् ह्यलयतीत्यादौ नत्ववाधनार्था निषेधस्त्वनन्तरत्वादनुस्वारस्यैव स्यात् । लोटो लङ्घत् । नन्विदं सूत्रं मास्तु लोटः स्थाने लोङ्गं प्रत्ययोऽस्तु तेन डित्त्वाच्चामादयः । टित्त्वाद्वित आत्मने एत्वसिद्धिरिति चेत्त । योट्कारेणैष सिद्धेः लोटो लङ्घद्विति आतिदेशिकमनित्यमिति ज्ञापनार्थं तेन जुहुतुरिइत्यत्र सिजभ्यस्तेति जुसविदोलटो वेत्यतो वेत्यनुवर्त्य व्यवस्थितपरिभाषया श्रये मजसवर्णन्तु न सम्भवति भाष्ये व्यवस्थितविभाषासु अपाठात् ॥ स्वाङ्गाच्चोपसर्जनादसंयोगोपधात् । अत्र सूत्रे उपसर्जनात् किम् । सुशिखेति मूले प्रत्युदाहतम् । तदयुक्तम् । शोभना शिखा सुशिखेति समासे अन्तरङ्गत्वाद्वापि अदन्तत्वाभावान्डीपोऽप्राप्ते अत एव शेखरे सुशिखेति प्राक्षिप्तः पाठः । शिखेत्येवप्रत्युदाहरणं बोध्यमित्युक्तम् । तदपि न युक्तम् । अस्वाङ्गपूर्वपदाद्वेत्यतो अत्र अस्वाङ्गपूर्वपदादित्यनुवर्त्य तेन करमुखा कल्याणपाणिपादा इत्यत्र न डीप् अत्र हि अस्वाङ्गपूर्वं यत्कल्याणेति ततः परं

पाणिपादिति तत्स्वाङ्गवाचकान्नं स्वाङ्गसमुदायस्य स्वाङ्गवाचक-
त्वाभावात् पादशब्दस्य स्वाङ्गवाचकपरत्वाभावात् पाणिशब्दस्य
अस्वाङ्गवाचकत्वादिति विभावनीयम् । नोपधायाः । अत्र प-
श्चानामित्यत्र पकाराकारस्य दीर्घवारणयोपधाग्रहणमिति शेखरे
उक्तम् उपधाग्रहणभावे पश्चानामित्यत्र उभयोर्दीर्घप्राप्तौ अन-
न्त्यविकारे अन्त्यसदेशस्य भवति अनन्त्योदेश्यके कार्ये अन्त्य-
सदेशानन्त्यसदेशयोर्युगपत्प्राप्तौ अन्त्यसदेशस्यैवेति तदर्थः ।
अनयैव पश्चानामित्यत्र पकाराकारस्य दीर्घप्राप्तौ व्यर्थमेवोप-
धाग्रहणं क्रियमाणे ऽपि उपधाग्रहणे हंसशिरांसि इत्यत्र यस्याङ्गे
उचिताकाङ्गाया सर्वनामस्थानग्रहणेनाङ्गे ऽस्यविशेषणम् । एव-
श्चोभयोर्दीर्घप्राप्तौ परिभाषयैव वारणमुपधाग्रहणं चात्र पूर्वमा-
त्रोपलक्षणार्थं परिभाषिकस्यासम्भवादिति परिभाषयैव सर्वत्र
निर्वाहे उपधाग्रहणं कापि न कार्यमिति चेदत्रोच्यते । अ-
न्त्यविकारे इति परिभाषायामुदात्तनिर्देशः क्रियते प्रतिविधेयं
प्रवर्तते तत्फलन्तु तिङ्गड़तिङ्ग इत्यत्र नास्याप्रट्टिस्तेन देवद-
त्तोऽभवदित्यत्र पूर्वस्यानुदात्तत्वसिद्धिः विकाराकारस्यैव स्या-
देवं च प्रकृते उदात्तनिर्देशाभावेनास्या अप्रहृत्तां पकाराकारस्य
दीर्घः स्यादेव तत्रावृत्यर्थमुपधाग्रहणमिति शेखराशयः ॥ नसं-
योगाद्वमन्तात् ॥ वान्तमान्तसंयोगात्परस्यानोऽकारस्य लोपो
न स्यादित्यर्थे न कुत्राप्यनुपपत्तिः समाधानं मृग्यम् । भस्य
टेलोपः । नन्वत्र भाङ्गित् इत्येवसूत्रमस्तु । भसंज्ञाका-
त्पथ्यादेः परो यः सचडित् इत्यर्थः । एवं च टेरिति टिलो-
पः अनुवृत्त्यर्थमपि न लोपग्रहणमेतदग्रेऽष्टाध्याश्यां गोतोणि-
दित्यादिमूत्राणां पाठदशेनादत्र समाधानं मृग्यम् । गतिकार-
कोपपदानां कुञ्जिः मह समासवचनं प्राक्सुबुत्पत्तेः । तेन व्या-

ग्री कच्छपी अश्वक्रीतीत्यादौ सुबुत्पत्तेः प्रागेव समासे विशिष्ट-
स्य जातिवाचकत्वेन जातेरस्त्रीविपयादिति डीप् अन्यथा स्वा-
र्थादीनां सुप्रस्थितौ सत्यां लिङ्गबोधकटापि ततः सुबुत्पत्तौ ततः
समासे उदन्तत्वाभावात् डीप् न स्यात् । अत्रायं पूर्वपक्षः ।
इयं परिभाषा मास्तु उपसञ्जनिष्यमाणनिमित्तो उप्यपवाइ उप-
सञ्जातनिमित्तमप्युत्सर्गं बाधतइत्यनया दधतीत्यादौ यथा पूर्वम
न्तादेशो न भवति एवं प्रकृते उपि टाप् न भवति । न चाद-
भ्यस्तादित्यस्यानवकाशत्वमिति वाच्यम् । जक्षतीत्यादौ चारि-
तार्थ्यात् । न च गतिकारकेति परिभाषाया अभावे कौम्भका-
रयो न स्यात् सुवन्तेन समासे कारशब्दान्डीप् स्त्रीभ्यो ढगि-
ति सूत्र स्य स्त्रीप्रत्ययान्तात् ढगिति नार्थः । किन्तु स्त्रीवाचका
द्वढगित्यवार्थः । अतएव मातृष्वमुर्दकि टिळोपवचनं चरितार्थम् ।
अन्यथा स्त्रीप्रत्ययान्तत्वाभावाद्द्वको दुर्लभत्वेन तद्वर्थं स्यात् ।
अत एव ऋष्यन्थकेति मूत्रे भाष्ये जम्बुशब्दश्चतुष्पादजातिवाच
कस्तस्माद्यच इति ढगि प्राप्ते स्त्रीभ्यो ढगिति ढप्राप्ते तत्र पूर्ववि-
प्रतिषेधेनेत्युक्तं तदसङ्गतं स्यात् जम्बुशब्दस्य स्त्रीप्रत्ययान्तत्वा-
भावात् स्त्रीभ्यस्तु न ढक् अनभिशानाच्छ्वादिपाठाद्वा अत्र
समाधाने विभावयन्तु सुधियः ॥ मापवपनीत्यादौ णत्वं न
स्यात् न कारस्य प्रातिपदिकान्तत्वाभावादिति समाधानम् ।
अर्थवद्ग्रहणे नानर्थकस्य अत्र व्रश्वादिमूत्रे राजेः पृथक् भ्राजि-
ग्रहणं ज्ञापकमिति मनोरमायां दीक्षितेरुक्तं तद्विपरीतं तु शब्द-
रवे भट्टेरुक्तं व्रश्वादिसाहचर्येण धातुसंज्ञस्येव राजेर्ग्रहणम् एवं
च भ्राजन्तर्गतस्य राजेर्थातुत्वाभावेन तत्र पत्वासिद्धिरिति
ज्ञापकत्वमयुक्तम् । अत्रेयं शङ्का यद्यत्र साहचर्यपरिभाषावृत्ति-
रिष्टा तर्हि शकारवच्छकारविपये उपि साप्रवर्तेत एवं च

शकारान्तस्य धातोरेव पत्वं स्यात् तदा निशाशब्दस्य
 निशादेशे निइम्यां निज्जिरित्यादौ पत्वानापत्तिस्तस्मान्यनोर-
 मोक्तमेव सम्यक् वस्तुतस्तु साहचर्यपरिभाषाप्रवृत्तावस्तुं दोषं
 विभाव्यैव शब्दरत्नग्रन्थे किञ्चे त्यादिना युक्त्यन्तरमुक्तं तच्च
 क्रकारानुवन्धस्य राजग्रहणेन भ्राजन्तर्गस्य राजेन ग्रहणम् अत्र
 क्रकारस्य समुदायानुवन्धत्वात्समुदायानुवन्धस्यावयवानुवन्ध-
 त्वाभावात् इति न काप्यनुपपत्तिः । अथ वा प्रथमोपात्तत्वाद्वा-
 शादिविपयएव साहचर्यपरिभाषाप्रवृत्तिः शकारवच्छकारविषये
 सा न प्रवर्ततद्दिति न किञ्चिद्दूषणं निइभ्यां निज्जिरित्यादीना-
 मिष्टत्वात् अर्थे प्रथमेत्येव सारं । तत्र कस्यार्थं इति जिज्ञामायां
 यस्मात्स्वादिविधिस्तस्यार्थं इति फलितम् । एवं च मृडानीहि-
 मानीत्यादौ पुंयोगमहत्वादेः उच्यतान्नियतभानेन प्रथमा
 सिध्यतीत्यपरमनुकूलं यथाश्रुते तु सा न स्यादिति मनोरमा
 ग्रन्थः एतदुपरीयमाशङ्का प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्या-
 पि ग्रहणमिति परिभाषया मृडानीहिमानीति प्राति-
 पदिकं तस्मात्पुंयोगादीनां नियमेन भान मिति कथं प्रथमाया
 अनुपपत्तिः । अत्र शब्दरत्नग्रन्थः प्रवृत्तिनिमित्तं तदाश्रयश्च
 प्रातिपदिकार्थः तदपेक्षया लिङ्गमात्रं यत्राधिकं भासते तत्र प्र-
 थमेति वाक्यार्थः । मृडानीत्यादौ न लिङ्गमेवाधिकं भासते कि
 न्तु पुंयोगोऽपि एवं च प्रथमा न स्यादिति तदाशयः । तदपि
 चिन्त्यमेव मनोरमाकारमते प्रवृत्तिनिमित्ततदाश्रयस्याप्रातिपदि-
 कार्थत्वादिति विभावनीयम् ॥ न मुने अत्र न नेत्येवास्तु नामि
 अत्र नुटीत्येवास्तु यत्र नुटि दोषस्तत्रागमान्तरकरणेन परिहर-
 णीयः । अदर्शनं लोपः । अत्रादर्शनमित्येवास्तु तस्य लोप
 इति मूत्रं मास्तु । वहुवचने ज्ञल्येत् इत्येव सुवचम् ॥ आसुडा-

गम इत्यपि तथा पदान्ताद्वा विशेषणविशेष्यभावेनान्ते लब्धेऽन्त-
ग्रहणं पदविधित्वबोधनद्वारा समर्थपरिभाषानुपस्थित्यर्थं तेन
तिष्ठतु कुमारीच्छत्रं हर देवदत्तेत्यादौ न विकल्पस्तुक् इत्यत्र
शेखरे उक्तं युष्मत्प्रकरणस्थौदनं पच तव भविष्यतीति प्रतीक-
स्थसमर्थपरिभाषा त्वत्र न प्रवर्तते तस्या एकार्थीभावविषयत्वा-
दितिशेखरविरोधात् अत्र विरोधं परिहरन्तु विचक्षणाः । तस्मि-
न्नितिनिर्दिष्टपूर्वस्य । अत्र सप्तमी निर्दिष्ट इति तु न सूत्रितं
सप्तम्यां जनेऽ इत्यादौ सप्तम्यन्ते पदे इत्यर्थापत्त्या जायते ग्रामे
देवदत्त इत्यनिष्ठापत्तेः । न च स्वं रूपमिति परिभाषया सप्तमी-
वाच्यप्रत्ययान्तार्थे परे पूर्वस्य कार्यं स्यादित्यर्थोऽङ्गीक्रियते तत्र
च पूर्वस्य स्थाने कार्याभावात्सप्तमीत्वाच्चाप्रवृत्त्या न दोपः ।
अत्र न्यासे दोषेऽपि डिप्रत्ययमारभ्य सुपः पकारेण डिप्
प्रत्याहारमाश्रित्य डिप्निर्दिष्टे पूर्वस्येति न्यासः सुवचः ॥ अदस
औमुलोपश्च । अदसः सोर्डाविति तु न सूत्रितम् । टिलोपे कृते
नित्यत्वात्सत्त्वं वाधित्वात्यदाद्यत्वेऽसावित्यसिद्धिरिति शेखरे
उक्तम् । तदसङ्गतम् तथा हि हौ आदेशः त्यदाद्यत्वापवादः स-
त्यपि सम्भवे इति न्यायेन एवश्च टिलोपापेक्षया परत्वात्सत्त्वे
पुनः प्रसङ्गविज्ञानात् टिलोपे असावित्यसिद्धिः सकृदतिन्याया-
ङ्गीकारे तु टिलोपे नित्यत्वात्सत्त्वे कृते तदोरिति सूत्रे सकृदति-
न्यायेनादस इति विभक्तिसत्त्वविधायकानियमेन भाष्ये अनत्य-
ग्रहणप्रत्याख्यानेन सत्त्वासिद्ध्या अदोपात् । अदससोर्लोप
इत्येवास्तु न चासकौ स्त्रीत्यादौ प्रत्ययस्थादितीत्वप्रसङ्गः । णि-
त्वसामर्थ्यात्पूर्वमृद्घावदन्तत्वाभावादापोऽप्रसक्तेः ङ्गीपि असि-
द्धत्वं णित्वसामर्थ्यदेव न पूर्ववदश्ववडवौ द्विर्वचनतन्त्रमिति
प्रतीकमुपादाय तदयुक्तम् । अत एव पूर्ववदिति चरितार्थमन्य-

थाश्ववडवाविति निपातनात्सिद्धेः किन्तेन समुदायस्य पूर्वपद-
लिङ्गत्वेऽपि उत्तरपदाद्ययोनिष्टत्तिरश्ववडवपूर्वपराधरोत्तराणा-
मिति निर्देशात् अश्ववडवाविति तु समुदायस्यान्तत्वाभाच्छी-
भावाप्राप्त्या वृद्ध्यासिद्धम् । अश्ववडवशब्दार्थः पूर्वपदलिङ्गं ल-
भते इत्यर्थे पुंस्त्वविधानप्रयोगे चरितार्थम् । सुन्दराश्ववडवा-
वित्युक्तमुद्देश्यतावच्छेदकाक्रान्तत्वेन स्वस्मिन्स्वप्रवृत्तिरिति न्या-
येनानेनैव वात्र समाहारद्वन्द्वे कृते सनपुंसकमित्यत्र तच्छब्देनैत-
द्विहितसमाहारद्वन्द्वे परामृष्टे तत्र च पदाश्ववडवाविति स्यात्तदे-
तद्विहितसमाहारद्वन्द्वविषयकं सनपुंसकमिति हस्तत्वे निर्देशोप-
पत्तिः इतरेतरयोगे साहित्यस्य विशेष्यवर्तिपदार्थस्य प्रकारत्वे
प्रत्ययग्रहणपरिभाषा तदा नियमेऽपि आवन्तात् परस्याङ्गसज्ञा-
निमित्तस्य औङ्गः शी आवन्तात् परस्य शीत्यर्थे वा श्यादेशो
दुर्वारः प्रकृतेऽत एवाधिकमस्त्वयेत्वादिनिर्देशाः खट्टाया अद्देऽर्द्ध-
खट्टे घटखट्टगेत्यादिलौकिकप्रयोगश्च सङ्गच्छते अत्र समाधान-
मूहनीयम् । न लोपः मुवस्वरसंज्ञातुगणविधिपु कृति । अत्र सूत्रे
शेखरकृतोक्तम् संज्ञायां दत्तदण्डिनौ दण्डिदत्तौ अत्र नलोपे
दण्डिनशब्दस्य वित्वेन पूर्वनिपातापत्तिरिष्यतेत्वनियमः अ-
सिद्धत्वे तु घित्वाभावात्सिद्ध्यति न च पूर्वनिपाते नलोपो न-
लोपे च पूर्वनिपात इत्युक्तं यस्य पूर्वपदत्वे घित्वं भावि तत्
पूर्वमेव प्रयोक्तव्यमित्यर्थात् दोप इति तु न द्वन्द्वे धीत्यत्र घिपद-
स्य भाविघित्वे लक्षणायाम्मानाभावेन सम्प्रति घिसंज्ञकं पूर्व-
प्रयोज्यमित्यर्थे सम्प्रति दण्डनित्यस्य घित्वाभावादनियमेन
रूपदृयसिद्धौ प्रकृते सञ्ज्ञाग्रहणं त्याज्यम् ॥ ननु लाक्षणिक-
पदानङ्गीकारे हरिच्छत्रमित्यक्षेव तत्र लक्षणास्वीकारेऽग्रे हरि-
शब्दस्य भाविनातुका इकारान्तत्वाभावेन घित्वस्यासप्तस्यमा-

नत्वादनियमः सिद्ध्यति तथा च हरिच्छत्रेच्छत्रहरी इति रूप-
द्वयम् अन्तरङ्गेभित्वे तुकोऽसिद्धत्वे हरिच्छत्रे इत्येकमेव पत्व-
तुकोरित्यत्र तुग्रहणे लुकि अन्तरङ्गपरिभाषया अप्रवृत्तिरतो
नियमे रूपद्वयम् । किं चात्र प्राचीनमते अन्तरङ्गपरिभाषया-
सिद्धत्वे वा एकरूपनिर्वाहः माणिकलशौ इत्येकघिपदे लक्षणा-
ज्ञीकारे तद्वावे सम्प्रति घित्वाभावादनियमे रूपद्वयं स्यात् तद्वि-
घित्वे कर्तव्ये उत्तरपदनिमित्तकहस्तस्यासिद्धत्वे घित्वस्याप्रवृत्तौ
रूपद्वयम् अथ वा लक्षणहेत्वोः क्रियाया इति निर्देशेन द्वन्द्वे घि-
त्वस्य अनित्यत्वाज्ञीकारस्त्वयाप्यवश्यंकर्तव्यः इत्थं सति द-
ण्डनावित्यस्य सिद्धिर्निष्पत्यूहा इति कृतमिति समाधानं वि-
दाकुर्वन्तु कृतबुद्ध्यः ॥ यासु द परस्मैपदेपूदानो डिच्च । अत्र-
यामपरस्मैपदेष्वित्येवास्तु । पदद्वयं त्याज्यम् । अत्र सूत्रे
लिङ्ग धातो राक्षेषे शपि कृते यामनिरवकाशस्तेन शपवाधकः
याम् पूर्वप्रवर्तते पश्चादुत्सर्गोऽपि भवति अक्षिमुख्य शाब्दवो
धे ऽन्वये तु सत्यपि सम्भव इति न्यायस्यानित्यत्वे सत्यपि-
संभवस्थाने यत्र वाधस्तत्रापि कचिदुत्सर्गः प्रवर्तते तेन प्रकृते-
यासि कृते शप् भवतीति तदनित्यत्वज्ञापकः सोऽचीत्यादि-
निर्देशः अन्यथा त्यदाव्यत्वाप्रासियोग्ये ऽचरितार्थम् अत्वे कृते
अपि सत्वं भवतीत्यतः सत्वं त्यदाव्यत्वापवादकं तद्विषये त्व
प्राप्त्या सदइति स्यादतो ज्ञापकोऽयं तदनित्यत्व किदाशि-
पीत्यस्यानन्तरं लिङ्घार्दधातुकमिति कर्तव्यं पूर्वमूत्रात्पदद्व-
यमनुवर्त्यशिपि लिङ्घिपरे याम् आर्दधातुकसंज्ञ इत्यार्थधा-
तुकमंज्ञाविधानसामर्थ्याच्छासो धात्वधिकारोक्तत्वाभावे अपि
आर्द्ध धातुकसंज्ञा भवतीति भवतेर इत्यादिनिर्देशात् कर्तव्यक-
त्वाभावे अपि क चित्सार्वधातुके शप् भवतीति ज्ञापनात् तेन

निरर्थक्यासि परे ऽपि शपुसिद्धः । एवश्च जागर्यादित्या-
दावपि विशेषविहितेन किञ्चेनातिदेशिकस्य सार्वधातुकमपिदि-
ति डित्वस्य बाधो ऽतो डिद्भ्रन्नप्रतिषेधविषयत्वाद्गुणः सिद्धः
समाधिमत्राकलयन्तु सूक्ष्मार्थदर्शिनः ॥ अल्लोपो नः ॥ अत्रानो
नश् इति सूत्रमस्तु । न च प्रियाष्टन् इत्यादावल्लोपे तस्य दोषः
संयोगादिलोपलत्वण्टवेष्टिवातिकेन स्थानिवद्भावात् षट्त्वं
न नशादेशे तु अज्ञलादेशत्वात्स्थाकृत्या नुपसर्जनादित्यस्य
साफल्ये सति डीपि सुलोपे लक्ष्मीत्यपि कथं तदन्तविधि-
धौ ज्ञापकतेति ख्यामिति सूत्रे भाष्ये उक्तम् । तत्र लक्ष्मीशब्दे
आचारकिपो ऽनभिधाने ऽनुपसर्जनादिति सूत्रं तदन्तविधिं
ज्ञापयतीति हस्तनयेति मूत्रस्थभाष्येण सह ख्यामेतदिति भा-
ष्यविरोधलेशो ऽपि हलन्तेभ्यः सामान्यानभिधाने ऽपि आचा-
रकिवन्तप्रकृतिकर्तृकिपः एतेन भाष्याशयमबुध्वा नेत्रे निर्मी-
ल्य व्याचक्षाणेनान्तरङ्गानपीति परिभाषेन्दुशेखरश्चिन्त्य इति
परास्तम् ॥ न पदान्तद्विर्वचन अत्र सूत्रे वेतस्वानित्यादिशेखरे
ण लोपः शाकल्यस्येति सूत्रे अशिकिमित्यादि किञ्च स्थानिव-
त्वानिषेधं विनास्य पदान्तत्वासिङ्ग्यात्र निषेधाप्रवृत्तिः स्थानि-
वत्वनिषेधज्ञाने तन्निर्णये च स्थानिवत्वाभावाज्ञानमित्यन्यो-
न्याश्रयस्तत्राप्रवृत्तौ वीजमित्यन्तः शेखरो विरुद्धोपादान इति
सिद्धे पदान्ते ह्यत्र निषेधः स्थानिवद्भावे सति यः पदान्त इति
यावत् । यथा कानि सन्तीत्यादौ वेतस्वानित्यत्र स्था-
निवन्वेन हि पदान्त इति अत्रार्थं समादधतु कुशाग्रबुद्ध्यः उक्त-
रखण्डस्यैव धातुत्वमिति शेखरे प्रयत्नश्चेत्यादि प्राग्धातोरित्यने
नोत्तरखण्डात्पूर्वमुपसर्गाप्रयोगः स्यादिति दूषणं न ॥ स्थादिष्व-

भ्यासे न चाभ्यासस्येति सूत्रेणोपसर्गात्परेषामेव नान्ये पामिति
सूत्रेवैयर्थ्येनोपसर्गा अभ्यासात्पूर्वमेव प्रयोक्तव्या इति ग्रहीज्या-
वयिव्यधिविष्टिविचतिवृथतिपृच्छतिभृजतीनां डिति च अत्र सूत्रे
वयिग्रहणं न कर्तव्यं व्येवः सच्चाद्वचिस्वपीत्येव सिद्धम् । वेज इति
निषेधस्तु लिटि वयो इतिज्ञापकानेति वोध्यम् । ब्रह्मभृत्युक्तम्
समानानिमित्तकस्यैव त्रैपादिकस्य ग्रहणेनादोषातृत्रार्थं प्रमाणं न
दृश्यते । भाष्यादिकं केवलविरोधपरिहारायैवेदमुक्तम् । समाधान-
मत्र विभावयन्तु सुधियः ॥ शर्परे विसर्जनीयः । अत्र मनोरमायां
शर्परे नेत्युक्तेऽनन्तरत्वात् । सत्वस्यैव वाधकंस्या न्तु करु पयो-
स्तथा च वासः क्षौमपद्मिः प्रातामित्यत्र द्वौ दुर्वारावित्यु-
क्तमिदञ्च न सम्भवति कुप्वोरिति सूत्रं शर्परे एतद्विषये त्वक्
पसम्पादनेन चरितार्थम् कः करोतीत्यादौ सत्वजिहामूलीया-
दिप्रसङ्गे सत्वदृश्या करुपयोरसिद्धत्वात्सत्वंस्यादित्याशङ्खा
शर्परे नेत्यनुवर्त्य शर्परयोः कुप्वोस्तु करुपौ नेत्यर्थेन प्र-
कृते दोषाभावः । किञ्च शब्दबलेन विसर्जनीयस्य सो
ऽशर्पर इति सूत्रे ऽपि कुप्वोरिति सूत्रे अशर्पर इत्यनुवृत्त्या
तयोरशर्परे प्रवृत्त्या चाद्विसर्ग इत्यर्थलाभानापत्तिरित्युक्तम् तत्र
विसर्जनीयस्येत्यनुवर्त्य तच्चावत्योत्तरसूत्रे करुपाविति प्रथ-
मान्तसाहर्चर्येण प्रथमया विपरिणम्य चाद्विसर्ग इत्यर्थः सुलभः ॥
यासुट् परस्मैपदेष्विति सूत्रेडिच्चेति विहाय उद्यासुट् परस्मैपदे-
पूदात् इत्येव तु न सूत्रितम् । तथा सति किदाशिपीत्यातिदे-
शिकस्य कित्वस्य इज्यादित्यादौ सम्प्रसारणसम्पादनेन चा-
रितार्थ्याज्जागर्यादित्यादावौपदेशिकडित्वस्य विशेषविहितेना-
तिदेशिकेन किञ्चेन वाधस्य वक्तुमक्यत्वात् ततश्च जाग्रोतीति
सूत्रेण गुणो न स्यात् विचिण्वाडिञ्चो ऽन्यस्मिन्वद्विषये प्र-

तिषेधविषये चेति सिद्धान्तात् मम तु नायं दोषः आतिदेशिकेन
विशेषावेहितेन कित्वेनातिदेशिकस्य डित्वस्य बाधो वक्तुं श-
क्तते । न चैवमपि क्यासुटि कृते किदाशिपीति सूत्रं मास्त्वति
वह्न्याववमिति वाच्यम् । विधिलिङ्घपि वच्याज्ञागर्या-
दित्यादौ संप्रसारणगुणौ स्यातामित्यलं वहना ॥ ढावुभा-
भ्यामन्यतरस्याम् ॥ अत्रसूत्रे मनोरमायामन्यतरस्यामिति
योगं विभज्य वहुवीवरीत्यादिरूपं संमाध्य वहुव्रीहौ वेति
वचनमुक्तम् योगविभागसिद्धं न तु पाणिनिकृतं सूत्रमित्युक्ता
भाष्ये तु सूत्रभङ्गेन समाहितं तथथा अनो वहुव्रीहेरित्यस्यान-
न्तरस्य उपधालोपिनो वेति सूत्रमस्तु अन उपधेति प्रदेशान्तरस्थं
सूत्रं ढाप्सूत्रे इन्तरस्यां ग्रहणं मास्त्वति चोक्तम् । अत्र चेत्य-
स्यानन्तरं मनोरमायां प्रतीकमुपादायानो वहुव्रीहेर्दावुभाभ्या-
मनुपपसर्जनादूपधालोपिनो वेति पाठ्यमिति भावः । यथाश्रुते
इनुपसर्जनादित्यस्य संबन्धो दुर्घटः अत एव उद्दामानि पुराणा-
न्यतिक्रान्ता नगरीत्यत्र डीग्रेति चोक्तं शब्दरत्ने । अनउपधेति
सूत्रे शेखरे इनुपसर्जनादित्यनुवृत्तमन्यत्र न सम्बन्धयते तस्य गृह्ण
माणविशेषणतया गृह्णमाणस्यानो वहुव्रीहावनुपसर्जनस्यासम्भ-
वात् ध्वनितं चेदं वनो रचेति सूत्रे भाष्ये तत्र ह्यनो वहुव्रीहेरि-
त्यस्यानन्तरमुपधालोपिनो वेति न्यासो दर्शित इति चोक्तम् ।
उभयोः परस्परविरोधः स्पष्ट एवेति विरोध परिहरन्तु शाब्दि-
काअनुपसर्जनात् अधिकारो इयं यूनस्तिरित्यभिव्याप्य अयमेव
ख्लीपत्ययेषु तदन्तविधिं ज्ञापयतीति मूलग्रन्थस्त्वाचारकिवन्त-
प्रकृतिकर्तुकिवन्तानामनभिधानमेवैतद्वाध्यप्रामाण्यादिति शेख-
रस्तस्यायम्भावः यद्वप्याचारः किवन्ताकृतर्ति किप्युपसर्जनत्व-
मिति परं तु तत्रालोपस्यसत्वादकाराभावाद्विद्वेति सूत्रस्य

प्राप्त्यभावादेव ढीपोवारणं भविष्यतीत्यनुपसर्जनादित्यस्यात्रो-
पयोगाभावाद्भाष्यकारोक्तज्ञापकता सुस्थितेत्याचारकिवन्तप्रकृ-
तिकर्तृकिपो ऽनभिधानाभावादेताहशलेखनस्योपयोगाभावा-
च्छेखरो अनद्वानिवाचरति इत्यर्थे अनद्वहशब्दाद्वौरादिपठिता-
दाचारकिवन्तात्कर्तरि किष्यनुपसर्जनादित्यस्य फलं स्पष्टमेवेति
भाष्यकारोक्तज्ञापकता विरुद्धा अतो ऽनभिधाने एतद्भाष्यस्यैव
मानत्वालेखनस्य चेदानीमुपयोगः स्पष्टएवेति शेखरः संगच्छते ।
न चैवमपि हस्वनदेति सूत्रे कस्यामो ग्रहणमित्याशङ्का कासप्रत्यये-
तिविहितस्य सानुबन्धकत्वादित्युक्त्वा तत्रामो मित्त्वादथ वा
फलाभावाद्भूम्याद्भ्यो यद्यचारकिप् सम्भवति तर्हि मिद-
चोऽन्त्यात्परविषयविशेषसत्वादुक्तनुद्विधायकशास्त्रस्थभाष्यासङ्ग
तिः स्पष्टवातो हलन्तेभ्यस्मामान्यत आचारकिप् नास्तीति क्लृप्त
एव इति ख्वियामिति सूत्रस्थ भाष्यप्रामाण्यादिति शेखरो विरुद्ध
एवेति वाच्यम् । नुद्विधायकसूत्रस्थेन भाष्येण लिद् आचार-
किप् एव हलन्तेभ्योऽनभिधानं तत्रैवामः प्रट्ठित्सत्वात्कर्तृकिप्
परस्य तस्य तेभ्योऽनभिधानं मानाभावादेतेनान्तरङ्गानपीति
परिभापाज्ञापनावसरे सामान्यतो हलन्तेभ्यो नुद्विधायकसूत्र-
स्थभाष्यप्रामाण्येनाचारकिप् नास्तीति परिभापेन्दुशेखरोक्तिरु-
गिदचामितिसूत्रे । आचारकिप्प्राचीनमते न वस्तुतो हलन्तेभ्य-
स्तदभाव इति हस्वनद्याप इत्यत्र भाष्ये स्पष्टमिति शेखरोक्तिश्च
चिन्तयेति विदां कुर्वन्तु सुधियः ॥ आचारकिपि तु लक्ष्मी आ-
दिशब्दे कृदिकारादिति अक्तिनत्वाभावात् पुत्वं स्यादिति-
वाच्यम् । प्रियाष्टनशब्दे परे तु स न इति शेखरपर्यालोचने
तदभिधानस्यैव लाभात् विभावयन्तु समाधानं ज्ञातभाष्यः ॥
भिसन्धयः ॥ अचः परस्मिन् पूर्वविधौ ॥ अच एवादेश इत्यथः ॥

तेन महतमाचष्टे मारयतीत्यादौ न स्थानिवद्भावः । अत्र प्रयोगे
 योऽचस्थानिको न तु सूत्रे उपात्ताच् स्थानिक इत्यर्थः । तेना-
 जादेरनेन स्थानिवच्चम् । अत एव चड्परनिर्हास इति स्थानि-
 वत्वनिषेधो वादितवन्तं प्रैरीदवीवददिति सिद्ध्यर्थं सार्थक-
 मित्युक्तमत्र शेखरे जुहुत इति प्रतीकमुपादाय श्लौस्थानिवत्वेन
 शप्त्वमादाय न गुणः अपरनिमित्कत्वादग्निद्वयाभावाच्चेति
 तेनैवोक्तमिदपरस्परविरुद्धम् । णिलोपादिस्थलेऽनुत्पत्तेरेवान्वा-
 ख्याने वारिआख्यत् अवीवदित्यादौ देरिति सूत्रेऽपि स्थानि-
 वच्चप्रतिषेधकं चड्परनिर्हासेति वार्तिकं सार्थकमतोनवार्तिके-
 वैयर्थ्यमित्यपरमपि दूषणम् णिद्रयलोपो यथा जात्याश्रयणात्-
 था हस्वेऽपि जातेराश्रयणादवीवददिति सिद्धे तथा च सूत्रे
 एवा चस्थानिक इत्यर्थेन सर्वेषांसिद्धिरिति णिलोपादेरित्यत्रा-
 तदगुणवहुव्रीहिणा टिलोप इत्यर्थाश्रयणेऽपि निर्वाहः । सूत्रे-
 ऽप्यचस्थानिकत्वादत्राकलयन्तु तत्वं नागेशभट्टानुयायिनः ॥
 पिपठीरिति प्रतीकमुपादाय रत्वेऽल्लोपो न स्थानिवत् पूर्वत्रा-
 सिद्धे तन्निषेधात् इति शेखरोक्तं न पदान्तसूत्रे पदे अन्त इति
 सम्पीसमासव्याघृत्तिपरभाष्यप्रामाण्यात्पूर्वत्रासिद्ध इत्येतत्तत्पद-
 चरमानतिरिक्तत्रैपादिकग्रहणे रुत्वे स्थानिवच्चं भवत्येवेति शे-
 खरेण सह विरुद्धम् । तत्र समाधानं वेजश्वान्यतरस्याम् वेच
 इति सूत्रादग्नेऽन्यतरस्यां कितीत्येव सम्प्रसारणविकल्पेन सिद्धे
 ब्रह्मेतिसूत्रं व्यर्थं परत्वादतो लोपे सम्प्रसारणे जाते वार्णपरि-
 भाषया पूर्वं वाधित्वाल्लोपस्यैव प्राप्त्या तस्यापि नित्यत्वात् ।
 न चोवाडि कर्तव्ये आभीयासिद्धत्वं तास्यानित्यत्वात्सम्प्रसा-
 णाभावेन ववियथेति सम्भाव्येतातो ल्यपि चेति चशब्देन
 लिटीत्यनुकर्षणाद् ववौ ववियथेतिसिद्धमेवेति दिक् । अनिदृका-

रिकाव्याख्यावसरे शिलष्यतीति प्रतीकमुपादाय श्यना निर्देशः
श्लिष्यअलिङ्गनइति सूत्रभाष्यप्रामाण्यात्तद्रिशेपइति विभक्तौ वि-
हितवसस्य पुषाद्ब्रह्माधकत्वमुक्तम् । अनिदृत्यनुवर्तनादाहार्थ-
स्य सेटोग्रहणाभाव इति कैयटे इत्युक्तम् ॥ अत्रायं पूर्वपक्षः ॥
शिलप इतियोगस्याद्ब्रह्माधकत्वम् यद्भ्राष्योक्तम् तदवष्टम्भेन क-
थं श्यनविकरणस्यात्र पाठस्माध्यते एकाच् उपदेश इति सूत्रे
अनुदात्तपरिगणनावसरे विशिलष्ट इत्येव पठितव्य दाहस्यात्य-
निष्टत्वे बाधाभावान्नहि दाहार्थस्यसेटकत्वाङ्गीकारं विना त-
त्मूत्रभाष्योपपत्त्यभावः उभयोरनिदृक्तत्वे दाहार्थस्य पुषादित्वे
तदंशेऽडः प्राप्त्यभावेन प्रतिप्रसवार्थे शिलप इति योगे फलत्वे
दाहार्थग्रहणे पुषादेरग्रहणेन बाधकत्वोक्तेः सार्थकत्वात् । य चो
भयोरनिटक्तत्वे दाहार्थकर्मणि चिणः प्राप्तस्य बाधः शिलप इत्य-
स्यसार्थक्येन पुषादिपाठब्रह्मप्राप्तस्यालिङ्गार्थशिलष्यतेरन्यत्र पा-
ठेनापि सिद्धौ पुषादिपाठेन शिलपग्रहणं रूपसामर्थ्यप्राप्तस्याद्बः
शिलप इति विभक्तेन बाधानापत्तौ अद्ब्रह्माधकत्वासङ्गतिः दाहा-
र्थस्य सेटकत्वं तु शिलप इति विभक्त अनिदृ इत्यनुवृत्त्या तद-
ग्रहणे परिशेषात्पुषादिपाठप्राप्तस्याद्ब्रह्माधकत्वस्य वाच्यतया पर्या-
येणाद्वक्सयोः श्रवणस्य वक्तव्यतया पाक्षिबाधमादायाद्ब्रह्माध-
कत्वोक्तिरिति वाच्यम् । दाहार्थस्य सेटकत्वेनामिति इत्यनु-
वृत्त्या तद्ग्रहणाभावे ऽपि पुषादिविषये ऽपि चिणा बाधकेन च-
रितार्थस्य विभक्तस्य पुषाद्ब्रह्माधकत्वानापत्त्या च पुरस्तादप
वादन्यायेनाडः बाधकत्ववत् दाहार्थस्यानिदृक्तत्वबादिनो ऽपि
चिष्वाधबोधनार्थत्वेन दाहार्थस्थले तद्वाधायोगेनात्र बाधकत्वस्य
समापि सम्यक्लादिति चेन्मैवम् । विभक्ते दाहार्थके चिष्वाधनं
फलमुत पुषाद्ब्रह्माधकत्वमिति संशये पुषाद्ब्रह्माधकत्वकल्पने

पूर्वोक्तरीत्या विकल्पापत्त्या चिणग्रहणस्थ नित्यार्थतापत्त्या भा-
ष्यासङ्गत्यापत्तेरिति दिक् । यदागमास्तद्गुणीभूतास्तद्ग्रहणेन
गृहन्ते आने मुग्धिधानसामर्थ्यादेहा ऽनित्या अन्यथा पचमान
इत्यादौ चकारस्य मुकि अनया परिभाषया विशिष्टस्य सर्वर्ण-
दीर्घे तद्वयर्थ्यं स्पष्टयेवत्युक्तं परिभाषेन्दुशेखरे तन्न युक्तम् । अ-
कारयोः कण्ठस्थानित्वं मकारस्योपुस्थानिकत्वेन तत्र जायमा-
नो दीर्घः कण्ठोपुस्थानिक ओकार औंकारो वा भविष्यति
सूत्राभावेतु स न सिध्येदिति सूत्रवैयर्थ्याभावेन ज्ञापकता न
सम्भवति किञ्च शानचस्सार्वधातुकमपिदिति डित्वात्प्राप्तस्यातो
डितः इतीयादेशस्य सूत्राभावे वारणस्थाशक्यत्वात्तस्त्वे तु
येन नेति न्यायेन तद्वारणादिति ज्ञापकता न सम्भवतीति न तु
अकारस्य कण्ठस्थानिकत्वेन तत्र जायमानस्योक्तवत् परिभाष-
या कण्ठस्थानित्वस्याप्यतिदेशादागमे आगमिधर्मवैशिष्ट्यमपि
बोध्यतद्विति सिद्धान्तात् । किञ्चाकारयोः कण्ठस्थानिकयोर्मा-
त्राद्वयं तन्मध्ये प्रविष्टस्य मकारस्याद्भाविकत्वेन मळग्रामादिव-
द्भूयसाव्यपदेशाज्ञायमानो दीर्घ आकार एव भविष्यति
इयादेशवाधकस्त्वातो डित एवास्याये आनस्य नेति न्यासे-
न सिद्धिरिति ज्ञापकता सम्भवत्येवेति नवीनग्रन्थशद्धा-
लवो रथन्ति ॥ उमो हस्तादचि इमुणित्यम् ॥ अत्र शेखरकृता
पदान्तावयड्मः परस्याजादेः पदस्य उमुडिति भाष्योक्तसिद्धा-
न्ते ऽथे परमदण्डिनावित्यादौ न दोपो मूलोक्तार्थाङ्गीकारे त्व-
न्तर्वर्तिविभक्त्या दण्डनित्यस्य पदत्वान्डमुद् स्यादुत्तरपदत्वे
चेति प्रत्ययलक्षणनिपेधस्तु न मापकुम्भवापेनेत्यादौ पदव्यवाये
ऽपीति निपेधसिद्धये तस्य यत्रोक्तरपदस्य कार्यित्वं तत्रैव प्रवृ-
त्तेस्तेन सिद्धमित्येतत्मूलस्थभाष्योक्तिस्त्वेकदेशिन इत्युक्तं तद्वि-

रुद्धम् । पूर्वदण्डिपिय इत्यादौ नलोपार्थं वार्तिके मध्यमपदत्वा-
नाक्रान्तोत्तरपदग्रहणावश्यवक्तव्यत्वाच्छेखरकृता समासाश्रये
उक्तत्वाच्च माषकुम्भवापेनेत्यादावपि प्रत्ययलक्षणनिषेधाप्रवृत्तेः
सूपपादत्वात्पदव्यवाये ऽपीति निषेधेन सिद्धमित्येतत्मूत्रस्थभा-
व्योक्तं च संगच्छते मध्यमेति विशेषणे उक्ते ऽपि पञ्चगवधन
इत्यादौ प्रत्ययलक्षणे सत्यवडियस्येति लोप रूपसिद्धिः सो-
अपदादौ । अत्र सः प्रत्यय इति न्यास एव सुवचः । न चोरः
कायतीति विग्रहे सुबुत्पत्तेः पूर्वं समासे उरस्केनेत्यादौ सत्वं न
स्यादेवेति वाच्यम् । अन्यस्यासंभवे इति मनोरमाप्रतीकमुपादाय
उपदेशे इत्येव कुप्तोरित्यनुवर्त्य यस्मिन विधिरिति तदादिविधौ
कवर्गादावपदे इत्यर्थेन सिद्धे आदिग्रहणमपदस्यैवादिरित्यर्थला-
भापत्तेनोरस्केनेत्यादौ सुबुत्पत्तेः पूर्वं समामेन सत्वमादिग्रहण-
सामर्थ्यलब्धावधारणेन पदत्वयोग्यप्रातिपादिकावयवकुप्तोर्ग्रहण-
मिति शब्दरत्नकृतोक्तत्वाद्यथान्यासे ऽपि सत्वं नेष्यत इति न
कापि दोपः । तथा युक्तं चानीप्सितम् । अनीप्सितपदाभावे ई-
प्सितप्रकर्षहीनस्याप्यनेन संज्ञाप्राप्तौ वारणार्थानामित्यस्यानव-
काशत्वं स्यादिति प्रकृतमूत्रे शेखरकृतोक्तम् । तदयुक्तम् । पूर्व-
मूत्रे तमप्ग्रहणादीप्सितपदेन प्रवर्तते ईप्सिततमे तु पूर्वमूत्रार-
म्भसामर्थ्यादेव न प्रवर्तते अर्थादीप्सित एवैतस्य विषये इति
वारणार्थानामित्यस्यानवकाशत्वादग्नेर्माणवकं वारयतीत्यादौ न
काप्यनुपपत्तिरत एव मनोरमायाम् अनीप्सितग्रहणं स्पष्टार्थं न
त्वावश्यकमित्युक्तम् ॥ अभिनिवेशश्च । अत्र मूत्रे शेखरे अभि-
निवेश आग्रहः सन्मार्गविषयक आग्रहवानित्यर्थं इत्युक्तं तदयुक्तं
वैयाकरणमते क्रियाविशेष्यकशब्दवोथाभ्युपगमादिति तन्म ।
आग्रहशब्दो ऽर्थं आद्यजन्तः । स कर्ता यस्य व्यापारस्य स

आग्रहवान् व्यापार इति क्रियामुख्यविशेष्यकशाब्दबोध एवेति हेतुमति चेत्यादौ धर्मिवाचकान्मतुबद्धर्शनादिति अस्मिन्नेव सूत्रे व्यवस्थितेति मूलप्रतीकमुपादाय परे तु इत्यादि आहुरित्यन्त-मुक्तम् । तदयुक्तम् । एतदृष्ट्याष्टत्वासिद्धत्वादविकृतायाः श्रवणं ज्ञानमस्त्येवात् एव श्रवणमित्युक्तम् । अथ वाविकृताया अविकरणस्थेत्यर्थं इति न काप्यनुपपत्तिरिति समाधानं कुर्वन्तु तदनुयायिन इति ॥ वृद्धिनिमित्तस्य च तद्वित्तस्यारक्तविकारे । अत्र फलोपहितस्येव निमित्तत्वेन विवक्षितत्वाद्वैयाकरणभार्ये न पुंवत्वनिषेधं इति मूलप्रतीकमुपादाय वैयाकरणीभार्या इत्येव वृद्धिसंझकौ एच्च भवत इत्यर्थात्फलोपहितग्रहणे फलम् ॥ अर्द्धप्रस्थकीभार्या इत्यत्र न ॥ अर्द्धात्परिमाणस्य पूर्वपदस्य तु वा ॥ अर्द्धात्परस्य परिमाणवाचकस्योत्तरपदस्य नित्यं वृद्धिः पूर्वपदस्य वा जिति णिति किति च परे इति मासे नातः परस्येत्युत्तरपदवृद्धिनिषेधात् पूर्वस्य वैकल्पिकत्वेनाभावाचोपपादितं तन्न हीत्यादिना शेखरे उक्तम् तदयुक्तम् । अनेन निषेधाभावे ऽपि न कोपधाया इति निषेधसत्त्वाच्चद्वित-युग्रहणमित्युक्तत्वे ऽपि तस्मादुपलक्षणमिदम् अर्द्धप्रस्थे भाव अर्द्धप्रस्थीभार्या यस्य तत्रापि अरक्तविकार इति पर्युदासेन तदन्ते ऽपि वृद्ध्यु त्पादनयोग्यत्वे सति यत्किञ्चिद्वृद्धयुत्पादकत्वाभावे ऽत्र प्रयोगस्तथा च निमित्तग्रहणं मास्तु इति समाधानं सुधियो विभावयन्तु सर्वनाम्नः स्याद्दृस्वश्च । आमि सर्वनाम्नः सुदृ । अत्रायं पूर्वपक्षः ॥ अश्वक्षीरे सूत्रानन्तरं सर्वनाम्नोया सुदृ तत आमि ततस्त्रेत्य इत्येव कर्तव्यम् इदं च मूत्रदूयं मास्तु उदीचामातः स्थाने यक्षपूर्वायाः । अत्रोदीचामातः स्थाने इत्येवास्तु तथा सति प्रतिपदोक्तपरिभाषया आ-

पाऽन्यतरस्यामित्यावृग्रहणे आर्यिका आर्यकेत्यादिसिद्धिः ।
 अपरिमाणविस्ताचितकम्यल्येभ्यो न तद्वितलुकि । अत्र न त-
 द्वितीत्येवास्तु लुग्रहणं मास्तु प्रत्यासत्या तद्विगोरेव-
 तदन्तान्न डीचित्यर्थे समादारनिमित्तके द्विगौ पश्चाश्वेत्यादौ
 निषेधो भविष्यतीति विभावयन्तु मुथियः ॥ गोरतद्वितलुकि ।
 अत्र गोरलुकीति न मूत्रितं सापर्थ्यात् सामासिके प्रवृत्तावपि
 वक्ष्यमाणे थातुप्रयुक्ते लुकि टजनापत्तेः । डितिहस्वश्च । वामि
 अत्र सूत्रद्रव्य वाचि हस्त इति न मूत्रितम् । मुदन्मतीत्यादौ न-
 चृतश्चेति कवापत्तेः श्रीणामित्यादौ संनिपातेति नुडनापतेश्च ॥
 भवतेरः ॥ अत्र प्राचोक्तं भवतेरिति कर्तुनिर्देशाद्वावकर्मणोर्ना-
 त्वम् व्याख्यातं च तत्पात्रेण कर्त्रर्थयोस्तिपा निर्देशादिति तन्म
 धातुनिर्देशमात्रं तयोर्विधानात् शपश्च विकरणत्वेनानर्थकत्वात्
 कर्त्रर्थे परे विहितस्य जितपः शित्वसामर्थ्यादिवेद प्रवृत्तेरिति
 मनोरमाग्रन्थः । अत्राशङ्कते जितपः शित्वस्याद्धातुकव्यावृत्या
 चरितार्थत्वात् तेनार्दधातुकस्येदिति इडागमाभावः न च तत्र
 तितुत्रेतीणिपेष्यः एवमपि ब्रवीतीत्यादौ इक्कादेः पितः सार्व-
 धातुकस्य विधीयमानो व्रुत इडित्यननेदागमो न स्यात् शित्वा-
 भावे आर्दधातुकत्वात् उत्तरपदत्वे चेति त्रातिके पूर्वदण्डिभिः
 इत्यादौ त्रिपदे वहुवीदौ कृते प्रियशब्दे उत्तरपदे परे तद्विता-
 र्थोत्तरेति द्वयोस्तत्पुरुषे नलोपार्थमवश्यं मध्यमपदत्वानाक्रान्तेति
 वक्तव्यं मध्यमपदत्वानाक्रान्तिशेषणेन्व मात्रकुम्भवापेनेत्यादा-
 वपि कुम्भेत्यस्य मध्यमपदत्वात्प्रत्ययलक्षणलिङ्को पदव्यवायेनेति
 णत्वनिषेधे सिद्धे कार्यित्वनिवेशो न कार्य इति चेन्मवस् । गो-
 चेत्यादावल्लोपस्य स्थानित्वमादाय अवइप्राप्तो न पदान्तेति
 सूत्रे भाष्ये वेतस्वानित्यादौ स्थानिवत्वनिषेधाभावमूलकमत्वा-
 भावाय पदे इन्त इति सप्तमी समाप्ते प्रत्यासत्या एवपदस्था-

जादेशो न स्थानिवदित्यर्थान्न जोयते गोचेत्यत्र पदत्वं सुवन्ते-
 न समासे प्रत्ययलक्षणेनैव पदत्वात् तच्च दुर्लभमुत्तरपदत्वे च
 तिनिषेधात् कार्यित्वनिवेशे तु प्रकृते कार्यित्वाभावादुत्तरपदेति
 वार्तिकाप्रवृत्तौ प्रत्ययलक्षणेनैव पदत्वात् परपदस्थाजादेशत्वात्
 स्थानिवत्वनिषेधान्नावद् अत्रोच्यते गतिकारकोपपदेति परिभा-
 पया सुवृत्पत्तेः प्राक् समासे परपदस्थेत्यत्र पदशब्दः पदत्व-
 योग्यपर इति भवदुक्तेः प्रकृते दोपाभावात् अतद्वितीयति वक्त-
 व्यं पदव्यवाये ऽपीति मूत्रस्थवार्तिकम् आद्रिगोमयनेत्याद्युदाह-
 रणमेतद्रार्तिकप्रत्याख्यानाय भाष्ये पदव्यवाययइति सममीसमासे
 निमित्तिनोर्मध्ये यन्पदं व्यवधायकं तस्य परपदत्वम् । यत्रा-
 स्ति तत्र णत्वनिषेध इत्यर्थे आद्रिगोमयेणेत्यादौ व्यवधायकस्य
 गोः परपदत्वाभावाण्णत्वनिषेधोन एवं च मापकुम्भवापेने-
 त्यादावपि वापेत्यस्य पदत्वं वक्तव्यं प्रत्ययलक्षणेनैव तच्च दुर्ल-
 भं कार्यित्वनिवेशाभावे मध्यमपदानाक्रान्तोत्तरपदत्वाभावादुत्त-
 रपदत्वे चेति प्रत्ययलक्षणनिषेधात् तन्निवेशे तु कार्यित्वाभावा-
 तप्रत्ययलक्षणवृत्योत्तरपदत्वात्पत्त्वनिषेधः तथा च कार्यित्व-
 निवेशः सफल इति चेन्मवम् । सिद्धान्ते ऽपि मापकुम्भं वपती-
 ति उपपदसमासे सुवृत्पत्तेः प्राक् स्वीकृते च तत्र णत्वनिषेधाय
 पदे व्यवाय इत्यत्र पदशब्दः पदत्वयोग्यपर इत्यर्थो भट्टरवश्य-
 मङ्गीकर्तव्यः । नच गतिकारकोपपदेत्यस्यानित्यत्वात्सुबु-
 त्पत्त्यनन्तरं समासे कार्यित्वनिवेशे प्रत्ययलक्षणेन पदत्वपर-
 त्वात् प्रकृते निषेधे पदशब्दस्य पदत्वयोग्यपरत्वे मानाभाव इति
 वाच्यम् । अग्रीतेति प्रतीकमुपादाय कर्तृकरणइत्यत्र वहुलग्रह-
 णेन गतिकारकोपपदानामित्यस्यानित्यत्वात्सुवृत्पत्त्यनन्तरमेव
 समास इति भावः । इदमुपपदमिति शून्ये कैयटे स्पष्टम् अयम-
 जादिष्वित्यनेन गत्यादेरनित्यत्वे न मानमिति तदाशयः । अत

एव एतत्कर्तुकरणइति सूत्रे बहुलग्रहणफलत्वेनोक्तं भाष्ये अम्बा-
म्बेति सूत्रे गवादिग्रहणं तु निपातार्थं तेन हृदिस्थ इत्यादौ ष-
त्वं नेति दिगित्युक्तम् । शेखरइति स्वीयग्रन्थपर्यालोचनया गति
कारकेत्यस्यानित्यत्वाभावे माषकुम्भवापेनेत्यादौ उपपदसमासे
णत्वनिषेधार्थं पदब्यवाये इत्यत्र पदशब्दं पदत्वयोग्यपर इति
भट्टरप्यवश्यमङ्गीकरणीयव्याख्यानेन माषकुम्भवापेनेत्यादौ
पुर्वं समासे णत्वनिषेधसिद्धौ सप्तमीसमासेपदब्यवायेनेति सूत्र
इत्येण च कार्यित्वनिवेशाभावेऽपि प्रत्ययलक्षणस्वीकारे का-
र्यित्वनिवेशो निष्फलं एव । किञ्च पर्याणद्विमित्यत्र गतिकार-
केत्यस्यानित्यत्वपक्षे ऽपि सुबुत्पत्त्यनन्तरं कुगतीतिसमासे का-
र्यित्वनिवेशो सत्यपि प्रकृते नद्विमित्यस्य णत्वनिषेधरूपकार्यि-
त्वात्प्रत्ययलक्षणनिषेधे पदपरत्वाभावानिषेधाभावे णत्वापत्तेः
अद्वकुप्ताङ्गिति सूत्रे आद्वंहणवैयर्थ्यापत्तेश्वातः कार्यित्वनिवेशो
पदब्यवायइत्यत्र पदशब्दः पदत्वयोग्यपरः विभक्तीतरा-
नपेक्षया लोके ऽर्थवोधजनकपरो वा सर्वेरत्या स्वीकर्तव्य एव
इति कार्यित्वनिवेशाभावे ऽपि माषकुम्भवापेनेत्यादौ सप्तमीस-
मासे ऽपि न दोपः किञ्च अजादेः पदस्येत्येतन्मात्रार्थं डमुटमृते
ऽनुवृत्त्यर्थम् । उत्रि च पदे इति सूत्रस्थपदग्रहणं कार्यं परमपद-
ण्डिनावित्यादौ मूलोक्तार्थेनापि प्रत्ययलक्षणनिषेधे डमन्तपदा-
भावान्न डमुडित्यपरमपि लाघवमिति विभावयन्तु सुधियः ।
अतोम् । इत्यत्रम् इति छेदे प्रथमैकवचने उकारस्येत्संज्ञालोप-
योः सकारस्य मकारे कृते ज्ञानमिति सिद्धम् । द्वितीयैकवचने-
आदेः परस्येत्यकारस्य मकारे कृते मकारद्रव्यश्रवणंस्यादिति ।
न च संयोगान्तलोपेन निर्वाहः ज्ञलो ज्ञलीत्यतो ज्ञलग्रहणानु-
वृत्त्या संयोगान्तस्य ज्ञलो लोपान्मकारस्याज्ञलत्वात् ज्ञलग्रहणा-
ननुवृत्तिपक्षे वाक्यभेदे संयोगान्तस्य लोपः संयोगान्तस्य ज्ञलो

लोप इति पूर्ववाक्यं क चिद्यणतिरिक्तेऽज्ञल्यपि प्रवर्तते यथा गिरि-
वेदिति अत्र गिरौ वेश्मयस्य स गिरिवेश्मयतीर्ति गिरिवेदिति
अज्ञलो लोपे प्रमाणम् । अमो मश् । इत्यत्र मद्यं विधाय मका-
रस्य संयोगान्तलोपे वर्धीं वृत्रमिति रूपसिद्धौ शित्वप्रत्याभ्या-
न परं भाष्यमेव वर्धीं वृत्रमित्यत्र संयोगान्तलोपस्यासिद्धत्वा-
दस्ति मिच इत्यपृक्ताश्रयस्येह लोपानापत्त्या एकदेश्युक्तं तद्भा-
ष्यम् अदहुतरादिभ्य इति सूत्रे भाष्ये उद्दो दित्वाभावे प्रथम-
योरिति पूर्वसर्वण्डीर्घमाशङ्कानुनासिकोपथत्वादित्युक्त्या दीर्घ-
वारणे द्वितीयैकवचने आदेः परस्येत्यकारस्य दकारे मकार-
श्रवणेनापादानपरं भाष्यं प्रकृते गमकं हे ज्ञान इत्यादौ मनिमि-
त्तप्रकृतिप्रत्ययन्निपातविनाशे एङ्गहवादिति लोपः सन्निपातप-
रिभाषया न स्यादिति मिति च्छेदे समाधानमुक्तं शेखरकृता त-
दपि विरुद्धम् । एङ्गहस्वादिति सूत्रस्य शेखरेण तत्वे हि हेलक्षिम
इत्यादौ सन्निपातपरिभाषया संबुद्धिलोपो न स्यादित्या-
शङ्का गुणात्मबुद्धेरिति वक्तव्ये एङ्गहस्वग्रहणाज्ञापकात्संबुद्धि-
लोपे कर्तव्ये सा परिभाषा न प्रवर्तते । न च विशेषापेक्षं ज्ञापकं
संबुद्धिमुपजीव्य यत्र हस्वस्तद्विषये न प्रवर्तते इति अमतिवाध-
के प्रमाणानां सामान्ये पक्षपातादिति न्यायात्सामान्यापेक्षं सं-
बुद्धिमात्रलोपे न प्रवर्तते इति । न च एङ्गहस्वादिति सूत्रस्थं हे ज्ञान
इत्यादौ लोपोपपत्तये हल्पदानुवृत्तिव्यधिकरणान्वयाङ्गीकारपरं
भाष्यं वाधकमस्तीति मैवम् । लाघवात्सामान्यपेक्षमेव ज्ञापकम् ।
सिद्धान्तिनोक्तम् व्यधिकरणान्वयहल्पदानुवृत्तिपरं भाष्यमेक-
देशयुक्तिर्गारवात् तस्मात् मकारन्छेदे ऽज्ञाक्षेपो व्यधिकरणान्वय-
हल्पदानुवृत्तये न कर्तव्यो न कापि दोपलेशश्च समाधानमूद्यम् ॥
इति श्रीमद्भोरिलसंदर्भिनपुण्यग्रामसभामद्वापौष्टिविप्रति-
पत्तिजन्यपूर्वपक्षसङ्ग्रहः ॥ इति श्रीपूर्वपक्षावली समाप्ता ॥

सूचीपत्रम् ।

		रु.आ पा.
१	मीमांसान्यायप्रकाशः (आपोदेवकृतः)	०-१०-०
२	चरणयूवहः— सभाष्यः शौनकीय परिशिष्टः स०	०-६-०
३	शब्दकौस्तुभः—नवाहिकमात्रम्	४-०-०
४	व्याकरणमहाभाष्यम् कैट टीकोपेतम्	१०-०-०
५	तस्यैव—नवान्हिक कैथट विवरण सहित	१-८-०
६	काशिकागृह्णति—ससूत्रं	५-०-०
७	पातञ्जलयोगदर्शन—स्वामी बालगामजीकृत टिप्पणी स०	२-०-०
८	वैयाकरणभूषणसार—दर्पणटीकोगता	२-०-०
९	मारुरीपञ्चश्चणी	०-२-०
१०	मीमांसादर्शनम्—शावरभाष्य सहितम्	८-०-०
११	सांख्यदर्शनम् सांख्यप्रवचनभाष्यसहितम्	१-८-०
१२	दानमयूष (धर्मशास्त्र)	१-८-०
१३	कालमाधव (धर्षशास्त्र)	१-०-०
१४	जागदीशी— सङ्ख्यनुमिनिप्रकरणस्य	०-१२-०
१५	सिंहद्याग्निलक्षणमहितपञ्चलक्षण्याः	०-४-०
१६	व्याधिकरणस्य	०-१२-०
१७	सिद्धान्तलक्षणस्य	०-८-०
१८	अवच्छेदकत्यनिरुक्तसामान्याभावविशेषव्याप्तिग्रन्थस्य	०-८-०
१९	सामान्यलक्षणस्य	०-१२-०
२०	पक्षतात्याः	०-१२-०
२१	सामान्यनिरुक्तः	०-८-०
२२	न्यायमिद्धान्तमङ्गी । तर्कप्रकाशटीकासहिता ।	१-०-०
२३	शब्दशक्तिप्रकाशिका । श्रीकृष्णकान्तीयटीकासहिता	३-४-०
२४	बीजगणितम् । म०म०प०० सुधाकरद्विवेदि—कृतटिप्पणीस०	१-४-०
२५	बीजगणितम् । म० म०प० वापूदेवशास्त्रीकृतम् पूर्वाधर्म	२-०-०
२६	बीजगणितम् । म० म० प० वापूदेवशास्त्रीकृत उत्तराधर्म	१-०-०
२७	सिद्धान्तशिरोमाणः । म० म० प० वापूदेव शास्त्री	६-०-०
२८	शास्त्रसिद्धान्तलेश पञ्चमक	२-०-०

पत्रादिप्रेपणस्य पञ्चम—हरिदासगुप्तः—कार्याध्यक्षः
चौम्बवा संस्कृत सीरीजकार्यालय—वनारससिटि ।

॥ श्रीः ॥

(व्याकरण)

उत्तरपक्षावली ।

PUBLISHED BY H. D. GUPTA & SONS, PROPRIETORS,
THE CHOWKHAMBA SANSKRIT BOOK DEPOT,

BENARES CITY.

*Printed by Jai Krishna Das Gupta,
at the Vidya Vilas Press.*

BENARES.

1911

(उत्तरावल्याः)

सूचीपत्रम् ।

धातोस्तन्निमित्तस्य	१
इकोगुणवृद्धी	१
षात्पदान्तात्	१
ददातिदधात्योर्विभाषा	२
आर्द्धधातुकस्येऽवलादेः	८
व्यपदेशिवद्धावोऽप्रातिपदिकेन	१०
पूर्वत्राऽसिद्धम्	१०
स्त्रीप्रत्ययेचानुपसर्जने	११
प्यङ्गः संप्रसारणं	१२
पुत्रपत्योस्तत्पुरुषे	१२
इजादेश्च गुरुमतोऽनृच्छः	१३
अतोदीर्घोयनि	१४
ज्योतिरायुषः स्तोमः समासेऽहुलेसङ्गे	१४
नुम्बिसर्जनीय शब्दवायेऽपि	१४
प्राचांफस्तद्वितः	१५
घोड़िनि	१७
इकोगुणवृद्धी	२१
किञ्चिति च	२२
नलोपः प्रातिपदिकान्तस्य	२३

तस्माच्छसोनः पुंसि	२३
हलङ्घाभ्योदीर्घात्सुतिस्यपृक्तं हल्	२६
वदत्रजहलन्तस्याचः	२६
न पदान्ताद्वोरनाम्	२६
डसिड्धसोश्च	२७
समः समि	२८
सार्वधातुकार्द्धधातुकयोः	२९
इदुदुपधस्यचाप्रत्ययस्य	३०
आडजादीनाम्	३२
भूवादयोधातवः	३४
अचः परस्मिन् पूर्वविधौ	३६

(इत्युत्तरपक्षावलि सूचीपत्रम् ।)

श्रीगणेशाय नमः ।

उत्तरपक्षावली प्रारम्भते ।

विद्याविनोदचतुरं विद्यादं विज्ञनाशनम् ।

तथाविधं मन्त्रुदेवं गुरुं वाग्देवतां भजे ॥ १ ॥

प्रश्नावलयां होरिलस्य ये प्रश्नाः पण्डितैः कृताः ।

तेषां सदुत्तरार्थाय क्रियां व्युत्तरावली ॥ २ ॥

तत्र तावत् धातोस्तन्निमित्तस्येति किम् ओयते औयतेति
मूलोक्तदोषनाशाय न यक्षीति न्यासः । तत्समाधानम् आचार-
किवन्तप्रकृतिकर्तुकिवन्तगांग्लौशब्दादिभ्यः तत्र साधुरिति
यति गोयं ग्लौयमित्यादि तथा विजन्तभूयातोभी इत्यस्माच्यति
भोयमित्यादौ च धातोरेव यादिप्रत्ययभिन्नमित्यस्य वान्तादेशो
माभूदिति न यक्षीति न्यासो दृष्टः ॥ इको गुणवृद्धी । वदत्रजे-
रिति । ओतश्शयनीति । आदेच उपदेशमूत्रस्थभाष्यप्रामाण्या-
देजन्तेम्य आचारकिषोऽभावे तु भोयमित्यादाववश्यं दोषात्
स दृष्ट एव । अतः अन्यतसमाधानं विभावयन्तु मुधिय इत्युक्त-
म् । तत्र समाधानान्तरमुक्तं भाष्यविमुद्दं तु धातोरित्यवयव-
पष्ठैव उश्शम्भूस्तमिच्छति ऊयति आ ऊयति ओयति लङ्कि
औयदित्यादौ यथान्यासे न वान्तादेशः क्यजन्तधातोरवयव-
स्यैवैचो यादिप्रत्ययनिमित्तत्वाभावात् यक्षीति न्यासे तु स्या-
दोषः । गव्यतिनाच्यति इत्यादौ तु व्यधिकरणपष्ठ्या चिन्त्यो
वान्तादेशः यदि तन्निमित्तस्येत्यनेन यादिप्रत्ययभिन्ननिमित्त-

स्येवेचो वान्तादेशवशाद्विरुद्धिप्रियेत तदा स्वाभाविकस्येवेचो वान्तादेशे विध्यनि गच्छतीत्यादि सामान्यम्य व्याघ्रत्तो तु न सिद्धयेत् तत्त्वगत्तालिकायां स्पष्टम् । अकिञ्चिद्दितयोः इति न्यासे यादौ तद्विद्ये च वान्तादेशनिषेधे तु वाभ्रव्यं गच्छतीत्यादि न विषेद् न यत्तिनि न्यासे ओयते इति न किञ्चित्तिनि न्यासे सद्वयमित्यादि च न मिद्येत् । वान्तायि प्रत्यये दृश्यते इति च कृते यद्वा पि प्रत्यये स्वरूप्यमिति कृते यान्तवान्तादेशा वान्तलक्षा इति विद्ये यहनां वान्तविशीर्णां वैयर्थ्यं तथापि लक्ष्यदातुरामार्थं इति लुहदभूत्वाचार्थस्तथा न कृतवान् अत पूर्व पाणिनीवाचोऽक चित्स्वरक्यकार इत्यपात लक्षणस्य अम्मदातुर्देव लुहत्वाप् पतल्लक्षकवश्चुप्काणां तं विना लक्षणं लक्ष्यदर्थत्वामङ्ग्लं नक्षत्रा कर्तव्या यत्रानुगम इति भाष्यादनुगम पूर्व लक्ष्यदर्थनं दृश्यं सति प्रामाण्य इति वोध्यम् । यत्कृतं वान्तो र्यान्यम्य नन्मूलम्य भाष्यादधातुविपयकत्वाद्वात् रित्यादव्यवहृष्टियेति नद्वातुरित्येतन्मूलस्थभाष्यविलङ्घं निमृद्दं च दधा हि नद्वातुरित्येत भाष्ये एवकारः किमर्थः नियमार्थः नद्वातुरित्येत भाष्ये जन्मे भिन्ने सन्त्यागभ्यमाण उत्तरेणवकारं नियमार्थं भविष्यति इत्याऽप्यागण्यार्थः तर्हि शङ्कव्यमित्यादौ यदि स्पादिन्तुक्तोः । यत्तु अभिन्दं वहिरङ्गपरिभाषाया उद्ग्रहणं ज्ञापकम् इति भाष्ये दृश्यं दत्तम् उद्ग्रहणं कथं ज्ञापकं प्राहेत्यादौ विभवलुहात्तार्थं नदकरणे ऊठिदं पदाव्यपुमैत्युभ्यः पराऽर्थनामस्यानविभक्तिलदात्ता स्यादिति न प्रवर्तते इत्युक्तं तदिष्टापत्तेगदुपुर्वं वाहस्थाने य उद्ग्रहणमिति नद्वाप्यतो लाभात् कथमन्यथा व्यूह इत्यादेरनभिधानमिति विभावय ज्वगत्वगत्यादिविहिते ऊठि जृः जूरौ जूरः तूरेत्यात्तदावेव

तत्पृष्ठेः तदुक्तं परिभाषेन्दुशेखरे प्रौढः इन्याद्यनांवेत्र वृद्धेः
प्राप्तेः अन्ये तु परिभाषाशयं विना न विधानं वर्णयन्ति उटि-
दमित्यत्र वाविदमेवास्तु कोर्त्यः अस्य दीर्घं उकारो यत्र वा-
शब्दस्य हस्त उकारो यत्र ततः पगा उमवीनामस्या नविभक्ति-
रुदात्ता स्यादिति आद्यस्य ज्ञः ज्ञेत्यादि द्वितीयस्य वि-
श्वौह इत्याद्युदाहरणं वथ वाथ वा द्रन्दे कृते लोपो व्योगिति
वलोपः उथ उवेति दीर्घहस्तयो द्रन्दे कृते पर्युत्युक्तुपः वत्तास्था-
ने यौ दीर्घहस्तौ उकारं ताश्यां पगाउमवीनामस्यानविभक्ति-
रुदात्तेति तदर्थः । वा उदमित्यत्रावदेत्यः उदमपि स्याद्यानं
मंदिग्धं क्लिटुं लोपो व्योगिति मृत्युमश्वदाद्याद्यानपरमा-
प्यविरुद्धं चेत्यस्त्वेत्कं दीर्घेऽधारणम् इत्यादि
ज्ञापकं सम्प्रगारणे लिपिं शुभे छटिरेचीति बृद्धो विश्वौह
इन्यादिनिद्वेगिति तदपि चिन्मयः । दीर्घेऽधारणम् इत्येवं शृणुम्भिति
विशेषणार्थत्वं ज्ञेयरे स्फुर्तं जनानवेति इति जनैतियाद्यर्थपृ-
क्तत्वात् । उवरत्वेत्यत्रापि हमदकारणे अस्तु गिर्वाद्यमिद्देः ।
एतेनोऽिदमित्यत्रापि हमव एव पठेत् अन्यरात्मम् । किं च
चतुरनुद्दृहो नवजादीत्यम्भस्त्वाह इति एतिवा वात्मम् नव-
जादी उदात्ते स्त इत्येव लिखेऽप्यप्रवर्त्य एवंसिद्धुक्ता वाद-
नव्या उदात्तविशानाद्वाह इति उटिदिविदिवार्ता इति भाष्या-
शयः । तस्यापि अन्तोऽदात्तवृद्धुरप्यत्तम् । एवमनित्यमपाप्य
इत्यस्याप्य पाटेन ज्ञापकपरम्भपृष्ठवायामेत्वं ददृष्ट व्यवहितादि-
भाषापरम्भादिग्रसिद्धिरित्युक्तं तात्त्वित त । ददृष्ट उपुक्ते उटिदि-
मित्यत्रोऽकरणे ज्ञर इत्यादी उदात्तिरित्वा । तदेतत्तु रुदे वाद
इत्यस्यापि करणे वाद इति उटिदिविशानपरमिद्दु इति लाप्यते
यथायाति तथापि अनगिरानवेत्र लापणे तद्वदिक्षयत्यथा

वाहो ढीप् ज्ञापकादूडेति तर्क्यतां तस्यापि यूखाख्याविति न-
दीत्वात् कथं वा श्रीमद्भिः प्रवाहैस्त्यादौ परादिवद्भावेन वाह
इत्यनेन प्राप्तः स्वरो बोधात् किं च तस्य वाह्यप्रयन्ते इत्यस्य
वाह इत्यादौ त्वदुक्तव्यवस्थितविभाषाश्रयणं च प्रमाणं किं
चोठः स्वरस्य विश्वौह इत्यादौ इष्टत्वज्ञापकपरिभाषाविरोध
एवेति तत्स्वराभिधानस्य भाष्यकारानाभिप्रेतत्वमेव लभ्यतइति
दिक् ॥ यत्तु विभक्तिश्चेति व्यर्थं प्रदेशे क चिद्रथायथं सुप्ति-
द्यग्रहणेन चेष्टासिद्धेः । अष्टन इत्यत्र सुपीत्येवास्तु त्यदादीनाम
इत्यत्र सुपीत्यनुदृत्तो यत्र तत्रेत्यादावन्वं तु प्राग्दिशीयानां सुप्संज्ञ-
यैव मिद्दे सुपि चेत्यत्र सुपि यभि इति न्यासेनतर्हीत्यादौ अदोपः
सुपो धतुप्रादिक्योरिति सुपो लुक् सुप्तिवित्यनुदात्तता च न
त्रलृतसिलादीनां विधानसामर्थ्यात् त्रलादौ लित्करणाच्चेति वि-
भावयन्तु सुधिय इत्युक्ततत्र विभक्तिसंज्ञा च लादौ प्रयोजनमि-
दमस्ति इदम इशादेशे उडिदमिति इदं स्वरेण तस उदात्तत्वमि-
ति प्राग्दिशीय इन्यत्र भाष्ये स्पष्टं ततस्तृतीयद्वित्वमेतद्भाष्यगौर-
वादिति च केय्यटे तत्र किं यदुक्तं त्रलादीनां सुप्मज्ञायां सुपो धा-
त्विति लुड्ड तेन विधानसामर्थ्यादिति तत्र । तद्धिते सति प्रा-
तिपदिकसंज्ञा तस्यां च तद्धितलोप इनि सञ्चिपातविवातादेवालु-
क्सामर्थ्येन अलुक्कर्तुमशक्यम् अव्ययसंज्ञायां तद्धितान्तात्मु-
पो लुक् एवं प्रयोजनसत्त्वात् तस्मादित्याद्यर्थं तदित्यादे प्रयोग-
फलस्य सत्त्वात् प्राग्दिशद्यत्यत्र केय्यटे उक्तम् । ननु मध्ये
उपवाद इति न्यायादनुदात्तो सुप्तिवित्येवं स्वरं विभक्तिस्वरो
वाधते न तु लित्स्वरं लित्स्वर एव तु परत्वाद्विभक्तिस्वरं वा-
धते नैष दोपः । उडिदमित्येतत्मूर्त्रं लितीत्यत्रानुवर्तते लित्स्वरं-
वाधित्वा विभक्तिस्वरो भवति तृतीयादिग्रहणेन तृतीयामारभ्य

प्राग्निशः प्रत्ययो गृह्यत इति किं च दानीमो मस्येत्संज्ञानिषेधाय विभक्तिसंज्ञेति स्पष्टं तत्र भाष्ये अन्यथा मिदच इत्यन्तादचः परं स्थादिति तत्र कैर्यटे स्पष्टं दानीमो उद्दन्तस्वीकारे दोषाभावे उप्युक्तस्थले तम उदात्तत्वफलं विभक्तिसंज्ञायाः प्रयोजनम् इति भाष्ये स्थितं प्राग्निशीयानां मुप्संज्ञायां सुप्सिड्तुस्मा इति दानीमो मस्येत्वं न ऊडिदमित्यत्रापि सुवेव संबध्यते सावेकाच इत्यत्रापि विभक्तिस्थाने मुपकरणादित्यदोष इति चेत्तर्हि अष्टाविवाचरति त्वाचारकिवन्तादपृनशब्दाद्घटास्ति. पि शपं वाधित्वा परत्वात्प्रतिपदोक्तत्वाद्विभक्तिग्रहणसामर्थ्याच्च नस्यात्वे उष्टातीति कृतं तत्र स्यात् तस्मादपृन इति विभक्तिग्रहणं कार्यं तसादीनां विभक्तिसंज्ञेष्टव्येति केचित् । अथ वा ३ एष आ सुप्सिडीत्येवास्तु तसादीनां मुपसंज्ञेवास्तु विभक्तिश्वेति न कार्यमित्यन्ये यदि विभक्तिश्वेत्यस्य प्रन्याख्यानेऽत एवाग्रहणं तर्हि अतिलाघवात्प्राग्निशीयानां । माभूतां विभक्तिमुप्संज्ञे किं तु त्यदात्मत्वफलाय त्यदादीनामप्राग्निशीयतसादौ वेति पठ्यतां प्राग्निशीयइति न कर्तव्यं मुपि यर्भीति च तथाएष इत्यत्र मुप्सिडेवास्तु दानीमो मस्य यथा नात्वं तथोक्तमेव इतित्यन्तोदात्तस्तु तत्वप्रकाशिकायां स्पष्टं ३ घुणघूर्णभ्रमणे अत्रोपधायां चेति दीर्घे मिद्दे दीर्घोच्चारणं प्रक्रियालाघवार्थमिति शेखरग्रन्थः । ग चायुक्तः मूर्च्छादिपु दीर्घीकरणे उत्र लेखकप्रमादेन दीर्घीकरणात् उर्जेरपि दीर्घोच्चारणं तर्थोपधायां चेति सूत्रकरणएव लाघवादूर्णोत्तरुलोपश्च महत्ति हस्तेति वचनाद्वाकारस्यैव दीर्घे इत्यलम् । पात्पदान्तात् पदान्तात्पकारात्परस्य नस्य णन्वं नेत्यर्थः । निष्पानं दुष्पानम् । अत्र कृत्यच इति वा भावकरणयोर्गति वा णन्वं प्राप्तम् । अत्र

मनोरमायां पदान्तात्किं पुष्णातीति प्रत्युदाहृतं तदयुक्तं । षट्क्वेन सिद्धे रिति शङ्का तत्समाधानं तु रपाभ्यामिति सूत्रे भाष्ये व-कारग्रहणमुक्तरार्थं पात्परस्य नस्य षट्क्वेन निर्वाहात् एव च पात्पदान्तादित्यनेनापि षट्क्वस्यैव निषेधः पदान्तग्रहणभावे पुष्णातीत्यत्र षट्क्वनिषेधे रूपासिद्धिः स्पैत्रेति पण्डिताः । वस्तुतस्तु पग्रहणमुक्तरार्थमिति रपाभ्यामित्यत्र भाष्ये उद्दर्शनाद्वाध्यसामान्यचिन्तया पदान्तात्पात्परस्य नस्य णन्वमात्र निषिद्धत इत्यर्थः । न च पण्णामित्यत्रापि निषेधस्यादिति वाच्यम् । पदे ऽन्तः पदान्त इसेव भाष्ये मुसर्पिष्केणेत्यादौ णन्वमिद्धये व्याख्यानात् पदस्थनकारस्यैव णन्वनिषेधात् एव च पदान्तग्रहणभावे मुसर्पिष्केणेति प्रन्युदाहृतमुचितमिति भापवदर्शिनः । न हि मुसर्पिष्केणेत्यत्र षट्क्वं लभ्यमिति दिक् ५ । ददाति-दधात्योर्विभाषा । अनुपसर्गादेतयोर्विभाषा शः । श्याद्वितेणस्यापवादः शप्ते तु जुहोत्यादित्वाच्छ्लपः श्लुः श्लाविति द्वित्वं ददः दधः पञ्च णः दायः धायः इति अनुपसर्गादित्येव प्रदः प्रधः इति मूलं तत्र पण्डिताः इदं मूत्रं मास्तु । दद दाने दध धारणे आभ्यां पचाद्यच ददः दध इति श्याद्वितेण णे युक्ति दायः धाय इति च भिद्धेऽन्याशङ्का समाहितम् अचि कृते न ददः अददः अत्र न ज्ञतन्पुरुषे तत्पुरुषे तुल्यार्थतृतीयास-सम्युपमानाव्ययादितीयाकृत्या इत्यनेनाव्ययपूर्वपदप्रकृतिखर इष्यते तम्भार्थित्वा अचकावशक्तो अजन्तं कान्तं चान्तोदानं स्यादशक्तावित्यन्तोदानस्यादिति मूत्रम् इति । वस्तुतस्तु ससमासात्प्रागेवान्तरङ्गत्वादचकावशक्तावित्यन्तोदाते निर्वित्ते सति शिष्टत्वेनाव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरः सिद्ध एव किं तु अभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तार्थं प्रदधः प्रदधः इति व्यावृत्त्यर्थं

दाज्ञभाजोरपि दददधयोः सिद्ध्यर्थं च वचनं तदपि रूपद्रव्यमिव-
भापाग्रहणं विनैवानुवन्धवैरूप्यादा मरुपमूत्रेण णशप्रत्ययाभ्यां
सिद्धं विभापाग्रयणं नानुवन्धकृतप्रसारूप्यमिति ज्ञापनार्थमि-
ति वामरूपमूत्रे भाष्ये स्पष्टय् ६ चितः अन्त इत्यनुवर्तते चि-
तोऽन्त इत्यर्थः । अत्र वार्तिकम् चितः सप्रकृतेर्वदकर्जर्थमिति
शेखरे अस्यार्थः चित्प्रत्ययप्रकृतेरन्त उदात्त इति तदर्थो न तु
प्रत्ययमात्रस्यान्त इति अत्र चाक्षचश्चित्वं ज्ञापकमन्यथाक्षच
एकाज्ञकत्वेन प्रत्ययस्वरेण्यादात्तन्वे सिद्धे नदर्थं व्यर्थं सदत्र
ज्ञापकमिति तास्यनुदान्तेणिङ्गददुपदेशाल्लभाविधातुकमन्दिङ्गोरि-
त्यत्र शेखरे तु अस्यात्परं लभाविधातुकमनुदात्तं न्दुङ्गअधीडो
वर्जयिन्वत्यर्थः रुणद्वीत्यत्र इनमो मित्वेन परश्चेत्यस्य वाये त-
त्सन्नियोगशिष्टप्रत्ययायुदात्तं वायनमिन्युक्तम् । अयं ग्रन्थः पर-
स्पराविरुद्धः । यथा मित्वेन परश्चेत्यस्य वाये तत्सन्नियोगशि-
ष्टप्रत्ययायुदात्तत्वस्यापि वायः एवमकन्यपि प्राकृतेग्रहणेन प-
रश्चेत्यस्तं वाये तत्सन्नियोगशिष्टप्रत्ययायुदात्तस्याप्राप्त्या ५५क-
चश्चित्त्वस्य ज्ञापकतावर्णनमयुक्तमिति विरोधः । अत्र नवीने-
रित्यं परिहीयते उभयशब्दस्य सर्वादौ पाठो व्यर्थं इति प्रघटके
भाष्यग्रन्थे ऽक्षेदानीं काकचोः स्वरे रूपे वा विशेषोऽस्ती-
न्युक्ता ऽक्षिचि सन्नियोगशिष्टग्रन्थायस्याश्रयणे प्रमाणाभाव इत्य-
न्यदपि विभातयन्तु सुधिय इति । यच्चत्रोक्तं । चितः स्थाने
चित्प्रत्ययप्रकृतेरन्तोदात्त इति वार्तिकार्थस्तत्र । शोभनम् । अ-
च्चप्रभृतिप्रत्ययस्य कुण्डनजदेगप्रत्ययस्य चेह ग्रहणमिति केय-
टविरोधात् वद्वकर्जर्थमिति प्रतीकमुपादाय वद्वकचोऽन्तोदात्त-
त्वे कार्यं चितः सप्रकृतेरिति वचनमिति केयटविरोधाच्च वद्वक-
चप्रत्ययवती या प्रकृतिस्तस्या ऽन्त उदात्त इत्येवार्थो वार्तिक-

स्य एतद्वार्तिकप्रत्याख्यानपरभापवप्रामाण्याच्चायमर्थः । तथा हि तत्त्वादिं वक्तव्यं पूर्वमूत्रनिर्देशत्वात् चितइति भाष्यं चित्वा-त्समुदायोऽन्तोदात्त इत्यर्थः । कुण्डिनजादयोऽपि व्यपदेशी-वद्धावाच्चिदन्ता उच्यन्तइति कैयदः चित इत्यनेन चित्वतोऽग्रह णेऽकच एकाचकत्वेन प्रत्ययस्वरेणैवान्तोदात्तत्वं सिद्धम् । त-स्य चित्करणाच्चित्वत इत्यर्थो लभ्यते सप्रकृतेरिति वद्धकजर्थमु-पादीयते तेन कुण्डिनप्रकृतिष्वदोप इत्युक्तम् । चित इत्यनेन चित्वतो ग्रहणे पुत्रकाम्यादिपु चित्प्रत्ययान्तेषूपयोगाभावेन व-द्धकजर्थमित्युक्तम् । तर्थवोदाहृतं च भाष्ये वहूऽवहूमुक्तमित्या-दि अकच् सर्वकैरुच्चकैरित्यादि च यतः शेखरयोर्विरोधो द्वावनं तत्र इनपो मित्वेन परस्येत्यस्य वाधे ऽपि प्रत्यय इत्यस्य प्रकृ-तिरिष्यतएव प्रत्ययत्वं विना लशक्तिं शस्येत्संज्ञानापत्तेः । प्र-त्ययत्वे चाद्युदात्तः सन्नियोगशिष्टः केन वार्येत अकचि तु प्रा-कु टेर्ग्रहणात्परश्चेत्यस्य वाधे ऽकचः प्रकृतिप्रत्ययविशिष्टस्य प्रत्ययत्वे प्रामाण्यफलयोरभावाच्चित इत्यनेन चित्वतोः प्रकृति-प्रत्ययोरविशेषेण ग्रहणात्सन्नियोगशिष्टन्यायसंचारः काकदन्तप-रीक्षावदाभातीति चित इति मूत्रे भाष्ये स्पष्टम् ७ आर्द्धधातुक-स्येद्वलादेः ॥ अङ्गमंज्ञानिमित्तस्य वलादेरार्द्धधातुकस्येदिति-मूत्रार्थः । अत्र शेखरे आर्द्धधातुकस्येति किम् जुगुप्सते इति अत्र मूत्रे भाष्ये क्रत इद्वातोरिति पदमुच्चार्य विहितस्य वला-देरिति व्याख्यायात्र दोषाभावादार्द्धधातुकग्रहणं प्रत्याख्यातम् । रुदादिभ्यः सार्वधातुकइति नियमादास्ते शेते इत्यादावदोप इति स्थितम् स्यसिच्चमीयुदित्यत्र भाष्ये तु अङ्गस्येद् माभूदि-त्यार्द्ध धातुके इत्यनुवर्त्य योगविभागमाश्रित्य यावानिदूससर्वोऽप्यार्द्ध धातुकस्येदित्युक्तम् । तत्परस्परविरुद्धं शेखरग्रन्थो ऽपि

भाष्यविरुद्धः । अत्रेत्यं विरोधोद्धारं कुर्वन्ति पण्डिताः विधिसूत्रे
प्रयोजनं नास्तीति प्रत्याख्यानं योगविभागार्थतया प्रयोजनोक्तिः
जुगुप्तस्त इति शेखरग्रन्थस्तु आर्द्धधातुकग्रहणमनुवर्त्योक्त इति ।
अत्रेदं तत्त्वम् । स्यसिच्चसीयुडिति सूत्रस्थं भाष्यं तावदे-
कदेशिसूत्रकाररीत्या प्रवृत्तम् एवं सप्तमे योगविभागः करिष्यते-
आर्द्धधातुकस्येद् यावानिद् नाम स सर्वं आर्द्धधातुकस्यभव-
तीति विज्ञेयं ततो वलादेरिति वलादेरार्द्धधातुकस्येद् भवतीति
भाष्यम् । आर्द्धधातुकस्य इत्यस्य प्रत्याख्याने योग-
विभागस्येकदेश्युक्तत्वं स्फुटमेव शेखरोऽपियुक्तएव तथा-
हि आर्द्धधातुकस्येति सूत्रे भाष्ये किमार्द्धधातुकस्येति पदा-
भावे वलादेरङ्गस्याप्रत्ययस्येडिति विप्रतिपत्ति कृत्वा यद्येत-
त्पदाभावे ऽङ्गस्येदापवते तत्पदसञ्चेऽपि आर्द्धधातुकस्य यदङ्गं
तस्येडित्यापादयितुं शक्यत्वात्तत्राक्रियमाणएवेष्टं विज्ञास्याम
इत्युक्तम् । अनेन लक्ष्यशरणं मूत्रकारस्यापीति दर्शितम् । इद-
न्तर्हि प्रयोजनम् इह माभूत् आस्ते शेते एतदपि नास्ति प्रयोजनं
रुदादिभ्यः सार्वधातुके इत्येतन्नियमार्थं भविष्यति रुदादिभ्य
एव सार्वधातुके इद् भवति नान्येभ्य इति अत्र कैयटः सार्वधा-
तुकएवेति नियमस्तु रुदविदेति कृत्वासनोः किञ्चविधानान्न
भविष्यति अनिद् सनो रुदार्दैरलन्ताचेति किञ्चस्य सिद्धत्वात्
कृत्वो ऽनिद् औपदेशिककिञ्चसद्भावादिति एवमपि वृक्षता अत्र
प्राप्नोति धातोरिति वर्तते एवमपि लूभ्यां पूभ्यामत्र प्राप्नोति ए-
वन्तर्हि विहितविशेषणं धातुग्रहणं धातोर्यो विहितः । ननु च
धातोः एवायं विहितः । न चायं धातोरित्येवं विहितः क पुन-
र्धातुग्रहणं प्रकृतम् कृत इद्धातोरिति तद्वै पष्ठीनिर्दिष्टं पञ्चमीनि-
र्दिष्टेन चेह विहितं शंक्यते विशेषयितुम् । अथेदानीं पष्ठीनिर्दिष्टे-

नापि विहितं शक्यते विशेषयितुं शंक्यमार्दधातुकग्रहणमकर्तु-
मिति प्रकृतसूत्रे भाष्ये स्थितम् लूभ्यामित्येतत्समानमेव जुगु-
प्सतइत्यार्दधातुकग्रहणाभावे उप्यदोष एव । सनो उनार्दधातु-
कत्वफलं गुणाभाव एव तेनेद्वगुणो नेति फलन्तु भाष्यमते
फलितार्थकथनपरं जुगुप्सतइति प्रत्युदाहरणं च ८ व्यपदेशिव-
द्वावो उप्रातिपदिकेनेति पूर्वादिनिस्सपूर्वात्त्वेति योगविभागेन
ज्ञापितेयमन्यथैक्योगं पूर्वात्सपूर्वादिनिरित्येव कुर्यात् न चात्र
पृथग्योगे इष्टादिभ्य इत्यत्र स पूर्वादित्यस्यानुवृत्तिर्न स्यादेवं
चानिष्टिति न सिध्येदिति वाच्यम् । ज्ञापकपरं येन विधिरितिसू-
त्रभाष्यप्रामाण्यादनिष्टित्यस्यासाधुत्वात् एक्योगे उपि तावत्
उत्तरत्रानुवृत्तौ बाधकाभावाच्च अत एव एवनान्तादसंख्यादे-
रिति सार्थकमन्यथा उत्रापि व्यपदेशिवद्वावेन पञ्चम इत्यादाव-
पि संख्यादित्वात्तद्रैयर्थ्यं स्पष्टमेवेति परिभाषेन्दुशेखरे स्पष्टम् ।
अत्रैष विचारो मन्दप्रयोजनः ९ ॥ पूर्वत्रासिद्धम् । सपादसप्ता-
ध्यायीम् उत्तरत्रास्य पाठात्पूर्वत्र पदेन तस्याग्रहणात्रिपाद्या
आसिद्धत्वं प्रति सूत्रे उत्तरत्रामम्बन्धात्कलित्खिपाद्यां पूर्वं प्रति
परमसिद्धमित्यर्थः । एवमर्थेऽनुत्त्वं धुटि सिद्धम् वाच्यमित्यादि-
वार्तिकानि प्रमाणानि फलं गोधुड़मानित्यादिसिद्धिः अन्यथा
पूर्वं पूर्वशास्त्रप्रवृत्तौ घत्वजश्त्वानुनामिकेषु सत्सु भष्मावो न
स्यादिति शब्दरत्नोक्तिः । सा विरुद्धेति पदान्ते भष्मावस्य
न्याय्यत्वात् तत्समाधानं जश्त्वापवादत्वे उप्यनुनामिकत्वापवा-
दत्वाभावात्तत्र कृते भष्मावो न स्यात् जश्त्वेकृते इत्यत्र जश्त्वा-
प्रामावित्यर्थ इति पण्डितोक्तिरसम्बद्धा जश्त्वे कृते इति
मूलाभावे जश्त्वप्रामाविति व्याख्याया दूरापास्तत्वात् । वस्तुतस्तु
पूर्वापर्याश्रयणाविरोधेन पूर्वपूर्वप्रवृत्त्या चर्त्वभष्मावजश्त्वा-

नुनासिकानां प्रवृत्तौ नैवानिष्टं किञ्चित् किन्तु घत्वे कृते शय
 इति मतोर्मस्य तच्चापत्तिरेव शेखरोक्ता सुष्टु इति चिन्त्यं
 सुधीभिः । अत्र यद्यपि लोके नाहार्यज्ञानस्यैव प्रवर्तकत्वम्
 इष्टं तथापि शास्त्रप्रामाण्यादाहार्यारोपोऽपि शास्त्रप्रवृत्तौ अप्र-
 वृत्तौ च नियामक इतिबोद्धव्यमिति शेखरः । लोके नाहार्ये-
 त्यादिनियामक इत्यन्तमुक्तम् । तस्यायंभावः । यथा भूतले
 घटोऽस्तीत्यादौ भूतलाधिकरणकघटकर्तृकसत्त्वाऽत्यन्ताभावप्र-
 तिवन्धिका एवमेतत्रिपादीस्थं शास्त्रं सिद्धमेव तत्रापि त्रिपादी-
 स्थकर्तृकसम्भवज्ञानं प्रतिवन्धकम् एवं च पूर्वं शास्त्रं प्रति त्रि-
 पादीस्थमसिद्धमित्यनुपपन्नमेव स्यादतोऽदर्शनरूपे लोपे ऽभा-
 वारोपस्य रूपत्वेन मनोरथः इत्यादावदोपोऽभावाभावस्य प्र-
 तियोगिस्वरूपत्वात् न चोत्वदृष्ट्या रोरित्यस्यासिद्धत्वमिति
 वाच्यम् ॥ दीर्घविधिसामर्थ्यादश्रयासिद्धत्वात् अत्र समाधानं
 कर्मणो रोमन्येत्यादिनिर्देशेन यत्र शास्त्रान्तरवृष्ट्याऽसिद्धत्वम्
 नास्ति तत्रैवाश्रयासिद्धत्वमत्र तु हशि चेत्यतप्रवृत्त्यापि रोरि-
 त्यस्योत्वमिति नाश्रयासिद्धत्वमन्यद्विभावयन्तु पण्डिताः ॥ व-
 स्तुतस्तु यौगपद्येन शास्त्रद्रव्यप्रसङ्गे शास्त्रासिद्धत्वपक्षे रोरीत्य-
 स्याप्रकृत्य द्रव्योपाभावेन लोपशास्त्रस्यैवाप्रसङ्गः कार्यासिद्धत्वे-
 रलोपे हशि चेत्यतः परत्वाछोप इति दीर्घेऽपि हशि चेत्यन्त-
 रङ्गं प्रतिपदद्रव्यसापेक्षवहिरङ्गदीर्घस्य पूर्वत्रासिद्धमिति रलोपस्या-
 सिद्धत्वादुत्तमेव किञ्च कर्मणो रोमन्येत्यादिनिर्देशनासिद्धवचनं
 किमर्थमादेशलक्षणप्रतिभेदार्थमुत्सर्गलक्षणभावार्थं चेति भाष्येण
 तत्रन्यकैयद्विवरणाभ्यां शास्त्रासिद्धत्वस्यैवाश्रयणाददोप इति
 दिक्ष ९ स्त्रीप्रत्यये चानुपसर्जनेऽति ॥ अनुपसर्जने स्त्रीप्रत्यये
 तदादिनियमो न उपसर्जने तु भवत्येव करीपन्धेरपत्यं स्त्रीन्यर्थं

तस्यापत्यमित्यणि अणिजोरनार्थयोरिति ष्यडित्यणः ष्यडादेशे
 चापि च रूपम् कारीषगन्ध्यायाः पतिः कारीषगन्धीपतिः परम-
 कारीषगन्धीपतिः ष्यडः सम्प्रसारणं पुत्रपत्योस्तत्पुरुषश्चिति
 सम्प्रसारणं यथाऽत्र भवति तथा परमकारीषगन्ध्यायाः पतिः
 परमकारीषगन्धीपतिरत्रापि भवति स्त्रीप्रत्ययस्यपतिं प्रत्युपसर्जन्त-
 नत्वेऽपि परमशब्दार्थं प्रत्यनुपसर्जनत्वात् कारीषगन्ध्याशब्दस्या-
 पि ष्यडन्तत्वात्कारीषगन्ध्यामतिक्रान्ताऽतिकारीषगन्ध्येति विग्रहे-
 ऽतिक्रान्तार्थम्प्रति स्त्रीप्रत्ययस्योपसर्जनत्वात्तदादिनियमसत्वा-
 दतिकारीषगन्ध्याशब्दस्यापि ष्यडन्तत्वात्र सम्प्रसारणम् । अ-
 त्र पण्डिताः इयं परिभाषा न कर्त्तव्या ष्यडोऽनुपसर्जनस्य स-
 म्प्रसारणमित्यादिमूलकरणात् । अत्र समाधानं परमकारीषग-
 न्ध्या यस्य स परमकारीषगन्ध्यः विनापि प्रत्ययं पूर्वोत्तरपद-
 लोपो वक्तव्य इति परमपदस्य लोपे कारीषगन्ध्यस्य पुत्र इति
 विग्रहे कारीषगन्धीपुत्र इतीष्यते स नस्यात् अतः परिभाषये-
 व वारणम् ॥ यद्यपि संज्ञा सत्त्वायां विषये पूर्वोत्तरपदलोपे स-
 त्याभामा भीमो भीमसेन इत्यादि तदुदाहरणात्तथापिस्तोः श्चु-
 नेत्यत्र योगः संयोगः सम्पदस्य सत्याभोमत्यादाविव विना-
 पीत्यतो लोपादिति शेखरे विरोधादसंज्ञायामपि लोप इति वदन्ति
 एतच्च परिभाषावर्णनं तस्याः प्रयोजनान्तरं नास्तीत्यभिमानेनैव व-
 स्तुतस्त्वति खट्टायेत्यत्र याद्वारणम् परमखट्टार्य इत्यादौ तद्वावनं-
 परमकारीषगन्ध्याशब्दः प्रत्ययग्रहणपरिभाषया ष्यडन्तो न भव-
 ति इति परिभाषाश्रयणमनुपसर्जनत्वात्तदादिनियमेनात्र ष्यड-
 न्तमपि तथापि ध्वनितं भाष्येपूर्वपदलोपोऽप्यत्र चिन्त्यः ।
 बहुधनोऽल्पधन इत्यादावपि तदापत्तेः ॥ यत्तु योगपदे सम्प-
 दलोपोदाहरणं तत्र युजेरेव संयोगार्थकत्वेनादोषात् अत एवा-

व्यवहिते शुत्वसिद्धये स्तौ श्रौ शुरित्युक्तम् । भाष्यसूत्रकारम-
ते ऽपि स्पष्टप्रतिपत्तये संयोगपदाध्याहार ऐवोचित इति दि-
क् १० इजादेश गुरुमतो ऽनृच्छः । इजादेऽकिम् वबौ ॥ गुरुमतः
किम् उवोष । अनृच्छः किम् आनच्छै । न च ऋच्छत्यृतामि-
ति लिंगि गुणविधानसामर्थ्यादान्न भविष्यति किमनेन पर्युदा-
सेनेति वाच्यम् । गुणविधानसामर्थ्येनामाव्यवहितेऽपि तत्प्रवृत्ते-
रिति शेखरे समाहितम् । तत्राशङ्का सूत्रे ऽनृच्छ इति पदाभावे
आनच्छत्येत्राम् प्राप्तः गुणो ऽपि प्राप्तस्तत्र प्रतिपदोक्तत्वादपवा-
दत्वाच गुणे कृते इजादित्वाभावादामः प्राप्तिरेव नेति व्यर्थम-
नृच्छपदमत्र समाधनम् विभावयन्तु सुधिय इति पण्डिताः शेख-
रपङ्गिस्तुइत्थम् न च ऋच्छेलिंगि गुणविधानसामर्थ्यादेव त-
त्सार्थक्यादिति सूत्रतात्पर्यादिति अनयापङ्ग्या भाष्यसिद्धान्तो
ऽप्यागत इति सूचितम् । तथा हि इयेषेत्यादावाम् व्यावृ-
त्तये उपदेशे गुरुमतो ऽनृच्छेति उक्त्या एवं तर्हि उच्छ्वेराम्ब-
क्तव्यः । अनृच्छ इति ज्ञापकादनौपदेशिकस्यापि गुरुमत्त्वस्या-
श्रयणे उच्छ्वांचकारेत्यादावसिद्धौ इयेषेत्यादावतिप्रसङ्गमाशङ्का
उभयं न वक्तव्यमुपदेशग्रहणम् न करिष्यते कस्मान्न भवति
इयेषेत्यादौ उक्तम् वा किमुक्तं सन्निपातविरोधादित्यनृच्छग्रहणं
व्यर्थमेवेति भाष्ये स्थिते पूर्वशेखरे ऽनृच्छेति पर्युदासमाश्रित्यै-
चो गुरोरनृच्छ इत्येव मिद्दे रादिग्रहणं मतुग्रहणं च स्पष्टार्थमि-
त्युक्तम् । इजादिगुरुमतेनैवानृच्छ इति पर्युदासः सार्थको ना-
न्यथेति तद्वावस्तदपि चित्न्यमेव संयोगे गुरुमत्त्ववतामेव ग्रहणा-
पत्त्या इत्तौ इत्यादीनामसंग्रहापत्तेः ॥ इचो गुरोरिति साम-
र्थ्यान्नायं दोषाऽन्यथाऽनृच्छ इत्येव व्रूपादिति चेत्तावतापी-
चो यदि गुरुमत्त्वस्याश्रयणे इडादेरसंग्रहः उच्छ्वादेरेव संग्रह

इति दोषसङ्क्रान्तात् वस्तुतस्तु गुर्विजादेरित्युक्तेतरत्कर्तुं मशक्य-
मथ वा गुर्वादेरित्येवास्तु दयायासश्चेत्यत्रासग्रहणादकारगु-
र्वादेश्चेतर्हासेवेति नियमात्सिद्धेः न वा सेरौपदेशिकाकारगु-
र्वादित्वेनैतद्विषयकनियमे शाल्वादिप्रभृतिष्वाम्स्यादितिवाच्य-
म् । लाघवेन सामान्यनियमाश्रयणादिति दिक् ११ अतो दी-
घों यज्ञीति सार्वधातुकेकिम् केशवः अङ्गना केशाद्वौ इन्यतर-
स्यामिति वः अत्र केचित् सार्वधातुकग्रहणं मास्तु सुषि चेति
मूत्रनियमादेवादोषात् सार्वधातुकभिन्ने यजादौ दीर्घश्च त्तहि-
सुप्येवेति केशवशब्दादावप्रवृत्तेः समाधानन्तु राजभ्यामित्या-
दावपि दीर्घपच्चिरिति अतोदीर्घस्यसुविधित्वाभावेन न लोपः
सुप्त्वरेति न लोपासिद्ध्यभावात्सुवत्याप्यधर्मश्रियविधौ
च सुविधित्वादिति समाधानान्तरं तु तत्त्वप्रकाशिकायां
द्रष्टव्यम् १२ ज्योतिरायुपः स्तोमः समासेऽङ्गुले सङ्ग इत्यतस्स
मास इत्यनुवर्तते आध्यामुत्तरस्योत्तरपदावयवस्य ष इत्यर्थः ॥
अत्र मूले समासेकिम् । ज्योतिषः स्तोम इत्युक्तम् । तत्र इष्को-
रित्यधिकारात् किन्तु ज्योतिस्तोमोऽस्ति ब्राह्मणःनामिति
प्रत्युदाहर्तुमुचितमिति पण्डिताः । केचित्तु समास इत्यस्य नि-
वृत्तावप्यस्य पदविधित्वात्सर्मर्थपरिभाषया समास एवास्य
प्रवृत्तिरिति समासग्रहणं चिन्त्यप्रयोजनमित्याहुस्तन्न । पदा-
धिकारस्यापदान्तस्य मूर्धन्य इत्यतः प्रागेव निवृत्तेः भाष्ये
उत्तत्वात् । वस्तुतस्तु मूलाशय इत्थं योज्यः १३ नुम्बिसर्जनी-
यशर्व्यवायेऽपीति पत्वस्य सान्पदाद्यारिति निषेधस्यापवादोऽयं
तेन नुम्बिसर्जनीयेति सम्बध्यते इति वाक्येऽपि प्रवृत्तिः । न च
प्रत्येकमिति व्याख्यानान्वित्स्व इत्यत्रेवात्राप्यप्रवृत्तिरिति वाच्यम् ॥
एवं तर्हि समस्तान्येव भीरुष्टानाग्निष्टुदग्निष्टोमज्योतिष्ठो-

मादीत्यनं समासेकिम् इत्यनेन तदधिकारीयभीरोः स्थानमि-
त्यादित्रिसूत्री किमर्थेति प्रश्नाशयः । असमासेप्रवृत्तिविरहात्पु-
ष्यार्थी सेति तदुत्तरमित्यन्ये १४ रामाद्रामादित्यत्र मूले जश्त्वं
वावसान इत्युक्तम् पूर्वं चत्वार्सिद्ध्या जश्त्वमिति मनोरमा अप-
वादत्वाज्जश्त्वं बाधित्वा चत्वं ततो जस्त्वमिति शेखरः जश्त्वा-
प्राप्तिविषये चत्वस्याचारितार्थ्यादपवादत्वसङ्गतेरिति शेखरा-
शयः । अस्योपरि दृष्णान्तरं पषशब्दादौ पूर्वे पस्य एव चत्वं
ततो जश्त्वे प एव शूयेत जक्षित्यादयः पडिति निर्देशेन पस्य
टकार एव न तु पकार इति परिहारेऽपि पूर्वापरविरोधः शेख-
रस्यास्त्येव उपानदित्यत्र घत्वजश्त्वचत्वार्णीति तदुक्तेः ॥ किञ्च
चतुर्णामित्यत्र णत्वं द्वित्वमिति प्रतीकमुपादाय ननु द्वित्वं
णत्वमित्येव युक्तम् पूर्वत्रासिद्धमद्वित्वे इति वचनादिदं वर्णद्वित्वे-
ऽपि प्रवर्तते वाक्वागिति भाष्योदाहरणात् अन्यथा द्वित्वदृष्ट्या
चत्वस्यासिद्धत्वादस्यैव द्वित्वे तस्य चत्वे पूर्वत्र गश्रवणापत्तेरि-
त्युक्तम् अस्मादपि पूर्वं जश्त्वं पश्चाच्चत्वमित्यायातीति पण्डिताः
पदान्तविषये पूर्वं ॥ जश्त्वमिति न्याय्यमेव वावमाने इत्यस्या-
पदान्तश्लां चत्वविधानेन चारितार्थ्यात् अत्र पदाधिकाराभा-
वात् अनुकरणं चानितिपरमिति ज्ञापकादनितिपरस्याप्यनुकर-
णस्य सत्वादवसाने त्यदाव्यनुकरणेत्यत् तत् इत्यादौ पक्षे चत्व-
स्यापीष्टच्चात् नात्विदमयुक्तं न हनुकरणत्वभङ्गभियाशास्त्रस्य
बाधश्रमत्कारतामुपैति पटत् इति इत्यादिषु अव्यक्तानुकरणस्यात्
इताविनि शास्त्राणामप्रवृत्यापत्तिः तेषां वैयर्थ्यापत्तेश्वेत्यलं विस्त-
रेण १४ प्राचां षष्ठस्तद्वितः गार्यशब्दात्षषः आयनादेशे यस्येति
चेति तद्वितनिमित्त इकारलोपः तद्वितान्तत्वे प्रयोजनं प्रातिपदि-
कसंज्ञा च षष्ठान्तस्य तेन पिद्वारेति सिद्धश्च ढीषिति तत्र सर्व-

दीर्घेण पित्त्वसामर्थ्यादप्रातिपदिकत्वेऽपि ढीषा च सिद्धिमाश्रित्य
 तद्विग्रहणं प्रत्याख्यातम् गौकक्षयशब्दो गर्गादियवन्तस्तस्मात्क्रौ-
 ड्यादिभ्यश्वेति क्रोड्यादिगोकक्षयशब्दात्पद्मः ततो यश्वेति चाप्
 गोकक्षया ततः ष्फप्रत्यये विवक्षिते तद्वितेसंज्ञायां भस्यादे तद्विते
 इति पुम्बद्वावे चापो निवृत्तिः ष्फप्रत्यये षित्वान्डीप् गौकक्षया-
 यणीति सिध्यति पुम्बद्वावश्च तद्वितत्वएव ष्फस्य संगच्छते
 पुम्बद्वावभावे यजन्तत्वविरहात्पदो न स्यादिति कस्य चि-
 त्समाधानं न युज्यते तथा हि गौकक्षयशब्दपाठस्य क्रौड्यादिषु
 भाष्ये प्रत्याख्यातत्वात् । गौकक्षयेति तु पाद्यश्वेति चापि सिध्यति
 मास्तु क्रौड्यादित्वाष्यइः न च गौकक्षयायणीतिन सिद्ध्येचापः
 ष्फप्रत्ययस्यापवादत्वादिति वाच्यम् । प्राचां ष्फइत्यत्र सर्वत्रेति
 सूत्रात्सर्वत्रेत्यपरुष्पाप्राचां सर्वत्र ष्फविधानात् गौकक्षयेति तूदी-
 चां मते सेत्स्यति एव च गौकक्षयापुत्र इत्यादौ ष्फइन्तत्वाभावे-
 नष्यइस्म्रसारणमित्यस्याप्राप्त्या गौकक्षयायाः सम्प्रसरिणप्र-
 तिषेधो वक्तव्य इति वार्तिकमनारम्भणीयमित्यपरमनुकूलम् ।
 किञ्च ष्फप्रत्यये विवक्षिते भस्यादे तद्वितइत्यस्य प्रवृत्तिरनु-
 चितैवायनादशोत्तरमेव भसंज्ञायाः प्रवृत्तेः किञ्च ष्फङ्गन्ते यज-
 न्तत्वविरहेण ष्फस्याप्रवृत्तेः किञ्च तद्विग्रहणमन्यतो ऽपि
 विधानार्थं तेनासुरेरूपसंख्यानन्नापूर्वमिति कैयटो ऽप्येकदेशी
 तथा हि आसुरेरूपसंख्यानमित्यस्याग्रे भाष्ये छश्वेति वक्तव्यमा-
 सुरीयः इत्युक्तं तत्र सिद्धान्तः कैयटः आसुरिणा प्रोक्त इति
 विशेषे ऽर्थे ऽजश्वेति अणि प्राप्त एव क्रीयते लाघवादन्यथा
 द्विरासुरीयग्रहणं कर्तव्यं स्यादिति एतेनोप संख्यानस्यावशय-
 कत्वे प्राचामिति सूत्रस्थभाष्ये तद्विग्रहणं प्रत्याख्यानमेवाद्वि-
 येत इति तत्वप्रकाशिकायां द्रष्टव्यम् १५ टिहेत्यत्र वार्तिकम्

न अस्ति कर्म्मव्युत्पत्तिं लुनानामुषसंख्यानमिति तेन डीपि
अन्तानुदाताविमौ गौरादिङीपि तु अन्तोदात्तामिति ग्रन्थका-
राः तत्र पण्डिताः वार्तिके गौरादौ चानयोः पाठो मास्तु बहा-
दिष्वेवानयोरस्तु पाठस्तत्र पाठान्डीपि सिद्धः पक्षे वयस्यचरम
इति डीविति स्वरद्यासिद्धिरिति समाधानं विभावयन्तु सुधिय
इति । अत्रेदं तत्त्वं तस्तुलुनशब्दौ त्रौरश्च ल इति उत्तरप्रत्य
यान्तौ योगिकौ तरति प्रथमं वयस्तरति दुःखमिति वा यदाह
दुःखतरणकं औणादिः तदापि डीपुसिद्धये गौरादिपाठआव-
श्यको नेह वयस्यचरमइति प्राप्नोति एतत्र वयस्यचरमइति त्रुव-
ता तस्तुलुनयोरुपसंख्यानं कुर्वता वार्तिकारेण सूचितम् ॥
सूत्रकारमतेन प्रथमवयोवाचिन एव ग्रहणात्तरणतलुनयोरग्रह-
णमेव सर्वथेति गौरादिपाठस्तयोरिति वोध्यम् । मध्यान्हे त-
रुणो रविरित्यादौ प्रचण्डो रविरित्याद्यर्थमावश्यकं तस्तुलुनशब्दः
प्रौढपर्यायोऽपि अथ तदर्थको यदा तस्तुलुनशब्दः प्रयुज्यतेऽथ वा
तस्तुलुनतात्पर्येण वृद्धेऽपि प्रयुज्यतेऽथवाप्रौढपर्यायको वा गृह्यते
तत्त्वात्पर्येणोपसंख्यानमिति १६ घेर्डिति अत्राङ्गस्य सुपीति
चानुवर्त्तते अत्र पण्डिताः घेर्डित्येवास्तु यस्मिन्विधिरिति परि-
भाषया तदादिविधौ डादौ सुपीत्यर्थेण सिद्धेऽप्तिग्रहणं व्यर्थं प्रायो-
गिकडादेरसम्भवादावौपदेशिकडादित्वं गृह्यते प्रवाहशब्दात्तृतीयै-
कवचनस्थाने आड्याजरेत्याडादेशस्तु डादेशएवास्तु प्रवाहवेत्या-
दिसिद्धये मत्यामित्यादौ तु डेरामादेशे तस्य डादित्वाभावा-
दाण् नव्या इति न प्रवर्तेत डितिकरणे तु अनुवन्धकार्यत्वाद-
नलिखधाकार्यत्वादनलिखधावपि स्थानिवत्वाज्ञायते यद्यपि त-
थाऽपि डेरामित्यत्र डेर्डामित्युक्ते न कश्चिद्दोष इति प्रश्नः ।
अत्रोत्तरं डामादेशे कृते लशकित्संज्ञा आण्नद्या इत्यादूच प्राप्नो

तव्रादागमस्याङ्गच्चादार्थपरिभाषयान्तरङ्गाया अपीत्संज्ञाया बाधे
 ड्कारश्वरणापत्तिरादागमस्य नित्यस्वरूपे इति केचित्समादधते
 वस्तुतस्तु इत्यग्रहणं स्पष्टार्थम् आण् नद्या इत्यादौ सेनान्यामि-
 त्यादौ डामादेशश्वरितार्थं इति नद्यावन्ते परत्वान्डामादेशे सकृ-
 द्वतिन्यायादाडागमप्रवृत्तेर्थणा रूपासिद्धेः न चाडागमभावे नुद्र
 स्यादिति वाच्यम् निरनुबन्धपरिभाषया आमृग्रहणेन डामो
 ग्रहणादत एव सानुबन्धो डगमादेशश्वरितार्थः न चैवं रीत्या
 नुदोऽभावे ऽपि आदृव यादृस्यादोरप्यप्रवृत्तिः स्यादिति वाच्य-
 म् । लक्ष्यव्यवस्थापकावेतौ न्यायां पुनः प्रसङ्गेति सकृद्वतेतिव-
 लक्ष्यानुरोधाद्यादृस्थायोर्विषये पुनःप्रसङ्गान्यायादृस्याटावित्यदो-
 षात् कथमन्यथाऽपि कृतेऽपि यदागमन्यायात्परादिवद्वावादा
 ५५मत्वेन प्राप्तस्य नुटो वारणं भाष्योक्तं सङ्गच्छेत आगमादेशे
 परत्वात्कृते पुनःप्रसङ्गादाद् तस्मिन्कृते सकृद्वतिन्यायान्नुटो
 ऽभाव इति भाष्यमते यथासिद्धिरिपृस्य तथाऽत्र पक्षे डामि कृते
 सकृद्वत्याऽटो भावः पुनःप्रसङ्गाश्रेण यादृस्याटोः प्रवृत्तिरेव न
 भेदो रूपासिद्धिः समेव अथ वा भवत्वाद् द्वस्येत्संज्ञा तु लश-
 कित्यत्रोपदेशे ऽजित्यत उपदेशपदानुवृत्त्या सेत्स्यति प्रत्यय-
 स्योपदेशे आदिभूतं यद्वशकु तस्येत्संज्ञेति व्याख्यानात् एतच्च
 चुदूडति सूत्रे भाष्ये ध्वनितं तथा हि चञ्चुपच्चणपोश्वकारप्रति-
 षेध इति वाच्चिकप्रत्याख्यानाय भाष्येउक्तं यकारादीचञ्चुपच-
 णपौ किं यकारो न श्रूयते लुप्तनिर्दिष्टो यकार इति अत्र यकारे
 लुप्ते ऽपि प्रत्ययादिश्च इतीत्संज्ञाप्राप्त्योपदेशे आदिश्वकारो ना-
 स्तीति तात्पर्यं फलम् कल्प्यम् सामर्थ्यकल्पनाया अनाँचित्या-
 देवश्च लशकित्येतत् सूत्रे ऽपि साहचर्येणोपदेशपदानुवृत्त्या
 ऽदोप इति तत्वप्रकाशिकायां द्रष्टव्यम् १७ अनेकाल् शित्सर्व-

स्य । अत्र शेखरः नानेकालशिदिति तु नोक्तम् तन्म युक्तम् अ-
नन्तरत्वादादेः परस्येत्यस्यैव निषेधे हि डिदनेकाल् अलो
अन्त्यस्येत्येवान्त्यस्य सिद्धे डिच्छेति व्यर्थमेवत्यत्रानन्तरन्यायो
न प्रवर्तते अत्र समाधानं कुर्वन्तु सुधिय इति अत्र पण्डिताः
यद्यप्येतत्कौस्तुभे ऽप्युक्तम् अन्त्यस्यादेरिति चानुवर्त्योनेकाल्
शिदाद्यन्तयोर्नेति डिदनेकालो ऽन्त्यार्थं डिच्छेत्यारब्धव्यमिति
तथापि युक्तः शेखराशयः । डिच्छेत्यारभात् पदवाधे क्लेशात्य-
दलाघवाद्यथान्यासमुचितमिति १८ अदर्शनं लोपः । अत्र षष्ठी
स्थानात्यनुवर्तते तेन पञ्चन्तस्य स्थाने यददर्शनं तत्त्वलोपसंज्ञे-
त्यर्थः । तेन त्रपु इत्यत्र किपो ऽप्रसङ्गात्तदर्शनस्य लोपसंज्ञा
ऽभावाद्भस्वस्य पितीति तुक न भवतीत्याह प्रसक्तस्येति तदुक्तं
शेखरे तस्मात् त्रपु इत्यत्र किपो ऽदर्शनस्य सत्वेन न प्रत्ययल-
क्षणेन तुगापत्तिर्दोप इति न चायं शेखरग्रन्थः स्थानिवत्सूत्रस्थ-
भाष्यविरुद्धस्तथा हि भाष्ये शब्दस्य नित्यत्वाद्बुद्धेरेव स्थानि-
तादेशता चेति पक्षे सेनानीरित्यादौ कर्मण्णण बुद्धिः किबुद्धे-
रिति स्थानिवत्त्वेन ब्रुद्धिः प्रामोतीत्याशङ्का पष्ठीनिर्दिष्टस्य
स्थाने यत्रादेशस्तत्रैव स्थानिवदिति समाहितं प्रकृते किपः प्रा-
तिपादिकेप्रत्ययलक्षणे न तुगापत्तिः प्रत्ययलक्षणसूत्रेणापि स्था-
निवद्वाप्तेवानूवत इति चेत्वा । त्रपुइत्यत्र दोपाभावेनवात्र
भाष्ये ग्रामणीरित्यत्राप्यसङ्गे प्राप्ते किप्रसङ्गे बुद्धेरेव स्थानिव-
द्वावाद्ब्रुद्धिमाशङ्का यो ऽत्राण प्रसङ्गः किपा ऽसां वाध्यते इत्यु-
क्तम् सत्मूद्विपेति किपो ऽविधानादणो ऽत्राप्रसङ्ग इति कैयटः
अस्माद्वाप्यात्पष्ठीनिर्दिष्टस्य स्थानिवद्वायो वोधित एव त्रपु
इत्यत्र तु अण इव किपः प्रसङ्गो नास्तीति तत्र प्रत्ययलक्षणप्र-
दर्शनमेकदेशिन इति तत्त्वम् । ग्रामे तिष्ठतीत्यत्र लयवन्तार्थानि-

रूपितार्थाधिकरणत्वाभाववत्किवन्तार्थानिरूपितधात्वर्थक्रियायाः
 प्रकृत्यर्थत्वाभावाच्च प्रकृते पष्टीस्थाने इत्यस्य भाष्ये ऽनुवर्त्तित-
 त्वाच्च । वस्तुतस्तु स्थानिवत्सूत्रोऽक्तपष्टीनिर्दिष्टस्यादेशः स्थानि-
 वदितिभाष्येणैव गतार्थता प्रकृतसूत्रे पष्टीस्थानइत्यस्थानुवर्त्तिप्र-
 दर्शनं भाष्ये स्पष्टार्थमेवेति । यतु अदर्शनमिदित्येवास्तु अदर्श-
 नस्येत्संज्ञा तस्य लोप इति न कर्तव्यमुपदेशेऽजित्यादिसूत्रैर्दर्श-
 नस्यैव विधानादिति तत्र कृत्रिमाकृत्रिमयोः कृत्रिमस्यैव ग्रहणे
 भृत्यामित् तिष्ठतेरित् प्रत्ययः स्यादिसादिविष्वित्पदेनादर्शनप्रतीत्या
 पत्या लक्ष्यासिद्धेः तपरसूत्रस्य कृदित्यादिविषयं स्यात्क्रक्कौ-
 णिन्यन्यायेनेत्यदर्शनवोधिका संज्ञा स्यान्न तु तत्कालवोधिकेति
 संज्ञयोर्विरोधाच्च समावेशांसम्भवः इदित्येकमात्राकालिकेकार-
 घपस्य भावस्य दर्शनरूपत्वाभावात् तपरसूत्रेणास्यासंज्ञायाः
 वाधोऽस्या निर्विपयतापत्योपदेशे ऽजित्यादीनास्वरूपमात्रवो-
 धकतापत्तिः स्यात् इदितो नुमित्यस्य त्वयर्थः स्यात् इदिकारो
 ऽदर्शनं यस्य सामर्थ्यात् यस्येकारो नास्ति अनप्रभृतेस्तस्यैव
 नुम् स्यात् चिति प्रभृतस्तिरिकारवतो नस्यात् अथाऽपि कथं
 चिदन्तेदितिइति व्याख्यानात्स्याद्भृजामिदित्यादिविष्वतपरनिर्देशेन
 निर्वाहे तु अदर्शनमिदिति मुवचमेव १०. द्वित्तिश्वतुरिति
 कृच्छ्रोर्थं । अत्र शेखरः इसुमांरिति उत्तरमूत्ररीत्या सुच इति
 सूत्रयितुमुचितम् । मुजन्तस्य पदस्येत्यर्थादिति अत्र दूपणं च-
 तुप्करोतीत्यत्रे दुदुपधस्येति नित्यपत्वापत्तिः सुच इत्यस्यामि-
 द्धत्वात् अपवृत्तेः । मिद्धान्ते तु चतुर्ग्रहणसामर्थ्यान्वासिद्धत्व-
 मित्यदोप इति अत्र समाधानमिदुदुपधस्येत्यत्रापि सम्बन्धाप-
 त्तेः सिद्धान्ते तु चतुर्ग्रहणसामर्थ्यान्वासिद्धत्वमित्यदोप इति
 अत्र सपाधानमिदुपधस्येत्यत्रापि सम्बन्धापत्तेः भाष्ये तु इद-

दुष्प्रस्थेत्यनुवर्त्य कृत्वोर्धित्येव सुवचमिति स्थितम् तदुपपत्ति-
स्तु सुच इत्येव सिद्धे गुरुभूतनिर्देशादत्रासिद्धत्वमिति चतुष्क-
रीतीत्यत्रेष्टौ विकल्पः संपन्न इति तत्त्वप्रकाशिकायां द्रष्टव्यम् २०
इको गुणवृद्धी सूत्रप्रयोजनम्वातिकमिग्रहणमात्सन्ध्यक्षरव्यञ्ज-
ननिवृत्त्यर्थमिति अत्रकैयटः अकारस्याकारे रूपे विशेषो नास्ती-
त्युक्तमिति अत्र केचिद्दिशेषं दर्शयन्ति अकारस्याकारे गुणे कृते
पेचिथेत्यत्र न शसददवादिगुणानामिति निषेधादेत्वाभ्यासलोपो
न स्यात् वस्तुतस्तु विशेषो नास्त्येव थलि च सेटीत्यरम्भसाम-
र्थ्यात्र विशेष इति पेचिथेत्यत्रैव ववरिथ ससरिथेत्यादावपि
निषेधानापत्तिः नशसददेतिमूत्रे गुणस्य तु न वैयर्थ्यम् पपर-
तुः पपरित्यादावृच्छत्यृतामिति गुणे कृते एत्वाभ्यासलोपनि-
वृत्या चारितार्थ्यात् अत्र केचिदित्यं समाधानं कुर्वन्ति केवल-
दीर्घस्थानिकगुणविषये नशसेत्यस्यसावकाशत्वेऽपि गुणग्रहण-
मपहायतस्थानेऽग्र हणमेव क्रुग्रहणं वा कुर्यात् मानान्येन
गुणग्रहणसामर्थ्याद्विजातीयस्थानिका विजातीयगुणस्यैव ग्रहणा-
दत्र विजातीयस्थानिकविजातीयगुणस्याभावादिति कैथटग्रन्थे
न काप्यनुपपत्तिः अथवा थलि च सेटीतिमूत्रस्थभाष्यरीत्यां न
शसददेत्या न शसददेत्यत्र गुणग्रहणं गुणवावयपरं गुणावयवो
योऽकारस्तस्य निषेधस्तच्चनुविषेत्यत्रैव सन्भवतीत्यदोष इति
पण्डिताः । वस्तुतस्तु अकारान्तशान्तोरेवारस्याकारस्याकारे गुणे
कृते न विशेषतेति कैयदाशयः अकारोपधलन्ते तु अलोऽन्त्य-
स्येति हल एव गुणः नाचः इक्षपरिभापाया अभावात् अथ पु-
कि अन्तः लघ्वी उपधा पुगन्तश्च लघृपधाचानयोः समाहारः
पुगन्तलघृपधमिति समासमाश्रित्य व्यधिकरणान्ययादङ्गावय-
वलघृपधाया गुण इति व्याख्यानमालम्ब्य पेचिथेत्यादौ विशे-

षोक्तिसम्भवो ऽपि न युक्तः वार्तिकप्रयोजनम् प्रत्याख्यानेवा स्य प्रकारस्य भाष्ये उक्तच्चात् किं च अयं प्रकारो न वार्तिकसम्मतोऽन्यथाकारसंध्यक्षरेत्याश्रेव ब्रूयादात्सन्ध्यक्षरेति न-ब्रूयात् पुगन्तन्तस्याङ्गस्य गुणो लघूपथस्याङ्गस्य गुण इति सामानाधिकरण्येनान्वये ऽलोऽन्यपरिभाषोपस्थितिपक्षएव वार्तिके आदित्युक्तिसङ्गच्छते पुगन्तलघूपथस्येति सूत्रं तु उपधावतोऽङ्गस्य चेत्तर्हि लघूपथस्येति नियमार्थं स्यात्तेनैहितोहितेत्यादौ गुणो गोपयतीत्यादौ नियमवाधोऽनुगुण एवेति तदपि न । व्यपदेशिवद्वावेन तच्चात् २१ किङ्गति प्रतिषेधे तन्निमित्त-ग्रहणं कर्तव्य किम्प्रयोजनं उपधारोरवीत्यर्थं न वक्तव्यं ज्ञापकात् प्रतिषेधो भविष्यति यद्यमिकोज्ञाल हलन्ताचेति सनः कित्वं शास्ति तज्जापयत्याचार्यो भवत्युपधानुपधा वा तस्यापि निषेध इति ग्रन्थः । अत्र केचित् हलन्ताचेति सूत्रस्य न वैयर्थ्यं हलस्सनि सन्यडोरिति द्वित्वे ऽत्र लोपोऽभ्यासस्येत्य-भ्यासलोपे दम्भ इच्चेति हलन्ताचेति सनः किन्चे धिप्सतीत्यत्रानिदितामिति नलोपार्थत्वात् किल्वस्य दम्भ इच्चेत्येव सिद्धेहलन्ताचेति सामान्यस्यारभात् समाधानन्तु सृजिदशोर्ज्ञल्यमकिति सनीको ज्ञालदंभेरिति लघुनोपायेन सिद्धे हलन्ताचेति ज्ञापकमेवेति पण्डिताः । वस्तुतस्तु दम्भेरित्युक्ते सनि मीसाधुरभलभशकपतपदामच इसिति मीमादीनामित्यादेशे मित्सतिदित्सतीत्यादौ गुणाभावार्थं हलन्ताचेति सनः किल्वार्थमावश्यकं तथा सनीवन्तद्वें तीडागमाभावे दुध्वर्षतीत्यादिसूत्रारम्भे एव सिध्यति ज्ञापकपरभाष्यस्य त्वयमाशयः प्रतिलक्ष्यं लक्षणभेदः यद्यपि नलोपामागमाभावयोश्चरितार्थो विधिस्तथाप्युपधागुणनिषेधार्थो हलन्ताच्चेत्यचरितार्थ

इति ज्ञापकत्वं तस्येति २२ नलोपः प्रातिपदिकान्तस्य ॥ अन्तग्रहणमत्र ज्ञापकम् पदस्येत्यविकारः तत्कचित्स्थानपष्टी क चिदवयवपष्टी तेन मादुपधायाश्च मतोर्वैइत्यत्रावग्रवष्टीत्वे पदावयवमतोर्मस्य व इत्यर्थे वृक्षवन्तावित्यादौ वत्वसिद्धिरन्यथा वृक्षवान्नित्यत्रेव स्यान्व तु वृक्षवन्तावित्यत्रेति शेखरे स्थितम् । वस्तुतस्तु व्याख्यानादेतत्त्वब्धमन्तग्रहणं स्पष्टार्थमिति पदस्येत्यत्र भाष्ये ध्वनिं तत्र हि नलोपो प्रत्याख्यायते-स्थाने पष्टी अन्तग्रहणाद्वा नलोपे इत्युक्तम् । लाघवाञ्चाख्याने-नैव पष्ट्यर्थनिर्णये पष्टी स्थाने इति योगो ऽन्तग्रहणं च न कार्यमिति भाष्याशयः १३ नस्माच्छसो नः पुंसि । ननु शसो नुम् इत्येव सूत्रमस्तु अकःमवर्ण इत्यतोऽकीत्यनुवन्न्याकः परस्य शसो नुम्स्यादित्यर्थः । परत्वान्नुमि पश्चात्पथमयोरिति पूर्व-सर्वण्डीर्थे संयोगान्तलोपे सिद्धं रामानित्यादि लिह इत्यादावकः परो न शम् एतान् गाः पश्येत्यत्रापि औतो ऽमृशसोरित्येकादेशाकारे कृते शम्परत्वाभाव इति दोपाभाव इति चेन्न । विश्वप इत्यादावातो धातोरित्यालोपे पूर्वस्मादपि विधावचः परस्मिन्निति स्थानिवद्भावे ऽकः परः शस इति नुमापत्तेः । पश्चमीसमासप्रत्याख्यानपक्षे तु न दोपः अष्टावित्यत्रौशादेशे आत्वे कृते नुम्स्यादिति वाच्यम् । नकारस्यात्वपरनिमित्तं वहिरङ्गमन्तरङ्गे नुमि कर्तव्ये तस्यासिद्धत्वादकः परत्वाभावात् अथ वा औशादेशः क्रियते प्रियतिस इत्यादौ त्वचि रेण बाधः अत्र समाधानं कुर्वन्तु सुधिय इति पण्डिताः अत्रेदं स-माधानं रामानित्यत्र पूर्वसर्वण्डीर्थे नित्यत्वात्कृते पश्चात्स-कारस्य नुमापत्तिः मित्वसामर्थ्यात्पूर्वं नुम् चेत्कार्यकालपक्षे ऽन्तरङ्गे ऽटकुप्वाडिति णत्वे कर्तव्ये संयोगान्तलोपस्यासि-

द्वत्वापत्तिः अत्र पक्षे उसिद्धत्वाश्रयणे तस्मादित्येव लिङ्गम् । अथ मित्वसामर्थ्यं नुष्टि कर्तव्ये नुम्करणसामर्थ्यादित्यर्थो नकारादेशे कर्तव्ये तत्सामर्थ्यादिति वाच्यम् । स चायुक्तः पुंसि गा इत्यत्र नुमो नकारादेशस्य चारिताधर्यात् शसः शकारस्योरपरपरमूत्रस्थभाष्यरीत्या शसःपरत्वाच्छस इत्यस्यावयवपष्टीप्रामिर्बोध्या किञ्च मित्वसामर्थ्यादिकः शसो उच्चि परे नुम्यादित्यर्थे उक एव नुमापत्तौ रूपासिद्धिः तस्मादिति कृते तु न दोषः शसो उच्चि उसम्भवादचीति न सम्बव्यते तस्वादित्युत्तरस्येत्यस्य प्रवृत्त्या उच्चो नुमित्यर्थे दोष इति चेत्तहि रामानित्यादौ णत्वदोपस्य वारणे निर्देशाश्रयणे प्रतिपत्तिक्लेश इति सुत्रकाराशयः । शसो नः पुंसीत्यपि न युक्तम् । अकः शसवयवेऽचि पूर्वपरयोरचि नत्वादेशापत्तेः एकः पूर्वपरयोरित्यधिकारे पञ्चमी सप्तमी च नैकःस्यानित्यत्ववोधिकोति सिद्धान्तात् अचीति निवृत्तौ तु तत्र प्रमाणन्नास्ति भाष्ये तस्मात्किं एतान् गा इति न्यासान्तरे दोषान्तरोपलक्षणमिति मम दोषो न । यत्तु औशादेशइत्युक्तम् तत्र औं इत्युक्ते सर्वादेशसिद्धे शित्वं व्यर्थम् अथ औशादेशस्तर्हि संहितायामष्टाभ्य औंशित्युक्ते गौरवमसंहितायामप्यष्टाभ्य औंइति गौरवम् एव औंशि कर्तव्ये जश्शसोरनुमीयमानं यद्यपि बहिरङ्गं तथापि नुमागमएव बहिरङ्गः अर्थस्य पुंस्त्यस्याधिक्येनापेक्ष्यत्वात् अर्थकृतव्यहिरङ्गत्वं नास्तीति तत्त्वप्रकाशिकायां दूपितमेव किञ्च नुमि कृते ज्ञानगौरवमुकारमकारयोरित्संज्ञा कर्तव्या मिदचइत्रस्योपस्थित्याऽचः परत्वंबोधनीयं संयोगान्तलोपे पद संयोगसंज्ञाअपेक्षते इति पाणिनेरनियोक्ता न दृश्यतइति युज्यताम् । यदि तस्मादित्यस्य प्रत्याख्यानेऽत्याग्रहस्तर्हि शसो नः पुंसि इत्यत्राको दीर्घ

इति पूर्वसर्वं इति चानुवर्त्य पञ्चम्या विपरिणाम्याकः पूर्वसर्वं दीर्घात्परस्येति व्याख्यायतां किमनेन तस्मादित्यननेति तत्त्वप्रकाशिकायां स्पष्टम् २३ हल्डन्याभ्यो दीर्घात्सुतिस्येति अत्रमनोरमायां हल्डन्यापसारित्येव सूत्रयितुमुचितम् तत्र शब्दरबे सुइदं तिस्योरुपलक्षणमन्यथाविभाराज्यमिति न सिध्येत् । अविभरमद्विति स्थितेरुत्वासिद्ध्या संयोगान्तलोपे रोरीति लोपे संयोगान्तलोपस्य पूर्वत्रासिद्धत्वादलोपे इति दीर्घो न स्यादिति अयं ग्रन्थः शेखरविरुद्धस्तत्रहि अजर्द्धाइति भाष्यप्रयोगात्पूर्वत्रासिद्धमित्यत्र पूर्वपदेन लोपसूत्रस्याग्रहणवोधनादित्युक्तम् अत्रेत्थं विरोधपरिहारः भाष्यप्रयोगेण साधुत्वस्यासति पक्षे स्वीकारादिति प्रकृते तु तिस्योर्ग्रहणयत्रे स्थिते तत एव साधुत्वं न भाष्यप्रयोगेण साधुत्वस्यास्य सतिपक्षे स्वीकारात् नामूया कर्तव्या यत्रानुगम इति पङ्किविशतीति सूत्रस्थभाष्यादिति परिगणिताः । वस्तुतस्तु शेखरोक्तः सम्यगेव पितॄराज्यमित्यत्रसूत्रकारसिद्धान्तेऽपि संयोगान्तलोपस्यासिद्धत्वादीर्घो न प्राप्नीतीति रोरीति लोपस्याश्रयासिद्धत्वे ऽपि संयोगान्तलोपस्यासिद्धत्वेनोक्तभाष्यप्रयोगेणैव यद्वा नमुन इत्यत्र न ने इत्येव कर्तव्ये मुग्रहणं योगविभागार्थं नेति मुनेति क्वचिदसिद्धत्वन्नेति व्याख्याय प्रयोगाणां निश्चित्य नातिप्रसङ्गः आश्रययोगविभागार्थं नेति मुनेति नदासिध्यर्थत्वात् अत एव प्रत्ययः पर इति रेफस्य लोपः विसर्गः अजर्द्धा इति भाष्यस्याभ्यात्मिद्धत्वे ऽप्युपपत्तिरस्ति अथ वा कल्प्यमध्यत्रैव तात्पर्यं तस्य दोपः संयोगादित्यादिवार्तिकानि योगविभागसिद्धानीति तत्त्वम् २४ वदव्रजहलन्तस्याचः हलन्तोऽच इत्येव सिद्धे वदव्रज्योर्ग्रहणम् अतोहलादेरिति वैकल्पिकदीर्घवाधनार्थं ननु

वद्वज्योरच इत्येवास्तु अजग्रहणसामर्थ्याद्विलन्तस्याच इत्य-
 र्थो भविष्यति वदिवज्योरवयवस्याच इति नार्थः अतोल्ला-
 न्तस्येत्यतो ऽत इत्यनुवृत्तयैव सिद्धे तस्य वैयर्थ्यात् अज-
 न्तार्थत्वन्तु नास्ति सिचिद्विद्विः परस्मैपदेष्वित्येव सिद्धेः अ-
 निगन्तार्थमिदमित्यपि न अचिकीर्षदित्यत्र ष्यल्लोपाविति वच-
 नादतो लोपविधानात् अपासीदित्यत्र वृद्धौ नास्ति विशेषः
 अजन्तानामित्यनेन सिद्ध्यसम्भवात् तदेतदाहुर्भाष्यकाराः
 एवन्वार्हि इदमेव हलग्रहणमनुसृतं हलग्रहणमनन्यार्थम् अज्ञग्रह-
 णमनिगर्थमिति अभाङ्गीदराङ्गीदित्यादिसिध्याऽच आन्तर्या-
 श्रयणे ऽपि विध्यर्थमित्यर्थः अन्यथाचकासीदित्यादावप्यतिप्र-
 सङ्गः स्यात् तदुक्तंभाष्ये सिद्धान्ते व्यवाये तु न भवति यदि
 सिचानन्तर्ये विशेष्यतइति अथानिगर्थमिति भाष्यस्यायर्थः
 अग्रहणाभावश्चपरिभाषोपस्थाने अभैत्सीदित्यादावेव स्यान्न
 तु अभाङ्गीदित्यादाविति अन्तग्रहणन्तु स्पष्टार्थमन्यथा हलो ऽच
 इत्युच्यमाने अजन्ताङ्गस्य हलः स्थाने वृद्धिः स्यादित्ययमप्यर्थ
 आशङ्क्यते ति कैयटे स्पष्टार्थम् । अत्रैष विचारो ऽनुचितशेखरे
 स्पष्टत्वात् २५ न पदान्ताहुरनाम् विशेष्यविशेषणभावादेवान्त-
 पदे लाभे स्पष्टार्थन्तदिति शेखरः पदाम्ताद्विति सूत्रेशेखरे अन्त-
 ग्रहणं पदान्तकार्यार्थं अन्यथा पदविधित्वापन्या समर्थपरिभा-
 षोपस्थितेरसमर्थे तिष्ठति कुमारीच्छत्रं हरदेवदत्त इत्यादौ न
 स्यादित्युक्तम् तस्यायं भावः नपदान्तादित्यत्र तु न । समर्थ-
 परिभाषोपस्थितेः पण्णामित्यत्र तदुपस्थित्यैव नपदान्तादित्यस्या-
 नुपस्थित्यानामित्यस्य वैयर्थ्यापतेः समर्थपरिभाषां प्रतिक्रि-
 पादिस्थएव नपदान्तादित्यस्यासिद्धत्वान्न तस्या अत्रोपस्थि-
 तिरिति न पूर्वापरविरोधशेखरस्येतिपण्डिताः नपदान्तादि-

त्यत्र येनविधिरित्यस्यानित्यत्वबोधनार्थमन्तग्रहणम् तेन स-
मासप्रत्ययविधौ प्रतिपेद्य इत्यादिवार्तिकसूत्रकारेणापि बोधन-
मिति नापूर्वम् किञ्च निङ्गड़ तिङ्ग इत्यत्रातिङ्ग ग्रहणं पचति-
भवति इत्यादौ माभूदिति कृतम् । तत्र तु समर्थइत्येव सिद्धं त-
त्रैकार्थीभावएव सामर्थ्यमित्यतिडिति ज्ञापकात्पदकार्ये ऽपि
क्ष चित्समर्थपरिभाषानुपस्थित्यैव तुकि सिद्धे पदान्तादेत्य-
न्तग्रहणमपि स्पष्टार्थम् । किञ्च विशेष्यविशेषणभावे कामचार-
स्यापि बोधनार्थमन्तग्रहण तेनोतश्च प्रत्ययादसंयोगपूर्वात् उदो-
ष्ट्यपूर्वस्येत्यत्रोकारयोः संयोगपूर्वः क्रकारो य ओष्ट्यपूर्वे इत्या-
दिव्याख्यातं भाष्ये सङ्गच्छते अन्यथोकारान्तस्यासंयोगपूर्वत्व-
ग्रहणे क्रकारान्तस्यौष्ट्यपूर्वत्वग्रहणे वादाश्चनुहि इत्यत्र हेर्लुक्
स्यादुकारान्तप्रत्ययस्यासंयोगपूर्वत्वाकारो ऽसंयोगपूर्व इति व्या-
ख्याते न दोपः एवं सङ्कीर्ण इत्यत्र धातुर्य क्रदनन्तः स ओष्ट्य-
पूर्व इत्यर्थे अत्रैव स्यादिति येनेत्यत्र भाष्ये स्पष्टम् २६ डसि
डसोश्च अत्र डिदसीत्येवसिद्धे डमग्रहणं स्पष्टार्थमिति पण्डिताः
डिदसइत्युक्तेः प्रत्ययग्रहणानापत्त्या पदान्तादित्यस्य सम्बन्धे
हरेरित्यादौ न स्यात् नियमात्पदान्तादेङ्गो ऽनि पूर्वरूपं चेन्डिदसो
ऽकारस्यैवेति पुंसोऽमुडिति अमुडित्येकदेशस्यासो ऽनुकरणादि-
च्छाक्यचि अस्यतीति भवति तस्य देवदत्तो ऽस्यतीत्यादावेव
प्रवृत्तिः स्यात्प्रकृतिवदनुकरणमित्यतिदेशेन डिदः सम्भवा-
त् अजहत्स्वार्थपसे प्रक्रियादशायांकलिपनेतास्यासो ऽर्थवत्वाच्च
अत एव नमस्कृत्येत्यत्रनमः पदस्यार्थवत्वं नोपपदविभक्तिरित्यनेन
द्वितीयावारणं न त्वर्थवत्परिभाषया नमस्योऽनर्थकत्वे गति-
संज्ञा विरहान्नमस्पुरसोरिति सत्वस्यैवानापत्तिः । अनिनस्मिन्
ग्रहणेऽनर्थकस्यापि ग्रहणाच्च प्रत्ययप्रत्ययोरिति प्रत्ययडिदसो-

ग्रहणं तु न सापरिभाषैव नास्ति कयमन्यथाचार्योऽसो ग्रहणं
 कुर्यात् इन्सेशेत्यपि न युक्तम् इश्वरश्चेतिद्वन्द्वे प्रत्येकादेशापत्तेः
 डान्त सांतपदसम्बन्ध्यति परस्येति नार्थः । नन्वेवन्तर्हि एडः
 पदान्तात् डिदंश इति डसोश्चातीति वा वक्तव्ये पृथक्सूत्रार-
 म्भसामर्थ्यादेवास्य पदान्तविषयत्वादपदशन्त एइ तु डसोः प-
 रत एव सम्भवतीति न दोष इति चेत्सत्यम् । डसिडसोर्ग्रहणे
 तु सामर्थ्यकल्पनाश्रयणीयस्यात्प्रत्ययत्वस्य निश्चयात् अत एव
 क्रित उदित्यस्य व्याख्यानमृदन्तादङ्गादिति सङ्गच्छते डसिडसोः
 प्रत्ययाभ्यामङ्गाक्षेपादन्यथा कर्तुः अस्यतीत्यत्रोकार एकादेश-
 परभाष्यं न सङ्गच्छते डसिडसप्रत्यया भ्यामङ्गाक्षेपे प्राप्नोतीति
 पदादत्स्तथाभूतात् व्याख्यानाच्च डिदससम्भवात् पदान्तग्रह-
 णस्योत्तरार्थत्वेऽपि डिदसग्रहणान्मध्येऽसम्बन्धो ज्ञायते सख्युर्यः
 पत्युर्नः जनिकर्तुरित्यादिनिर्देशैः प्रत्ययाप्रत्ययोरिति परिभापा-
 श्रयणेन वा डिग्रहणे तु प्रतिपत्तिक्लेशा एवेति दिक् २७ समः
 समि अत्र सूत्रे शेखरे समो मिडिनि इगिति वा न कृतं परि-
 भापाज्ञानगौरवापत्तेरित्युक्तम् तत्र साकच्कार्थत्वात् सम्यादेश-
 स्यान्यथा समकअच इति स्थिते मिडादेशे डिच्चेत्यस्य प्राप्नोः
 मिडादशस्य डिन्च्चादन्त्यस्यः स्यात् समाधानन्तु वहिरङ्गकुत्सा-
 दिनिमित्तकत्वेनाकचो वहिरङ्गत्वादादेशोत्तरमेवाकजितिअथै-
 तत्मुत्रभाष्यप्रामाण्येनात्राकचोऽनभिधानमेवेति पण्डिताः । वस्तु-
 तस्तु समः समीति सूत्रे ऽकचोऽनभिधानकल्पनं भाष्यप्रामाण्येन
 नोपलभ्यामहे किन्तु इदमोऽन्वादेशे ऽनुदात्त इति सूत्रे भाष्ये
 विचित्रास्तद्वितृत्य इत्यकच् न ज्ञायत इत्युक्तम् । तज्ज्ञाष्य-
 प्रामाण्येनात्राकचोऽभावे मिडित्युक्तेरूपाविशेषोक्तिः शेखरस्य
 युक्तेव किञ्च सम्यगर्थसशब्दे कुत्साम्भवोऽपि नास्ति सूत्रका-

रेण तु समिग्रहणे विष्वगदेवयोरित्यनुवृत्तिर्पाभूदिति कृतम् ।
 यदा तु देरित्यनुवर्त्यसम इत्युच्यते तदा न किञ्चिद्दुष्टमिति
 तत्वप्रकाशिकायां स्पष्टम् २८ सार्वधातुकार्द्धधातुकयोः ननु पि-
 दार्द्धधातुकयोरित्येव कर्तव्य मार्द्धधातुकसाहचर्यद्वातोरित्यु-
 चार्य विहितस्य पितोर्ग्रहणात्मुलु इत्यादौ न दोषः सार्वधातु-
 कमपिदिति सूत्रं मास्तु समाधानं साहचर्यमनित्यज्ञापनार्थत्वं
 सूत्रस्येति कृत्वोर्थग्रहणं सूत्र इति न्यासेन शेखरे खण्डितमेव फलन्तु
 सिजभ्यस्तविदिभ्यश्वेत्यत्र सिच्चसाहचर्यमनादत्याभ्यस्तात्परस्य
 इत्तसम्बन्धिनो लड्स्थानिकस्यापि ज्ञेज्ञु स्मिद्दोऽददु अबोभुवुरि-
 ति पण्डिताः । वस्तुतस्तु सार्वधातुकमपिदिति न सादीनां डित्वार्थं
 तेनहतो हथ इत्यादावनुनामिकलोपः ग्रहिज्यादिषु सम्प्रसारणादि
 सेत्स्यति । न च तिङ्गः पित्मंज्ञाविज्ञानादपि तिङ्गुर्लभ इति
 वाच्यम् । तिङ्गसंज्ञाविधावाँपदेशिकपित्वस्य सामर्थ्येनाश्रय-
 णात्सार्वधातुकप्रदेशे तु पिद्व्रहणमेवास्तु । किञ्च अपिद्वग्रहण-
 मसंयोगाल्लिङ्किदित्युच्चरार्थमपि वाच्यम् । पिदार्द्धधातुकयोरि-
 ति तु पिति डितीति निषेधादौपदेशिकपित्वस्वेव प्रवर्तते न दो-
 षः कैश्चिदिति चेत् प्रदेशेषु पितृपदेन कृत्रिमस्यैव ग्रहणेनाभ्य-
 स्तस्याचि पिति इति निर्देशे ऽपि इत्संज्ञको यः पिदौपदेशि-
 क इत्यर्थस्यावश्यकत्वेऽपि शास्त्रे उभयगतितिज्ञाना चस्यानु-
 दातेडिनुपदेशाल्लुसार्वधातुकमिति पिदित्युच्यमाने एव शुचोः
 पिति रुदादिभ्यः पिति तु रुस्तुम् समः पिति यक् पिति अ-
 कृत् पितो दीर्घ इत्यादौ संदेहापत्तेरेव स्यात् कृत्रिमपितो ग्र-
 हणे सत्यपि चत् डीत्वस्यैवाभावे सुमिडन्तस्येति पदत्वानाप-
 त्तिस्तथा च रुदिहीत्यादौ तिङ्गुतिङ्ग इति निधांतानापत्तिः उ-
 भयोः संज्ञासंज्ञयोर्ग्रहणं पूर्वएवेत्युक्तम् । अथ पित्संज्ञा न क्रि-

यते सार्वधातुकप्रदशषु भंशिनिर्देशोऽस्तु तिङ् शिदितिसार्वधा-
तुकसंज्ञायान्तु तिङशशब्दादार्द्धधातुकयोरित्यादिआर्द्धधातुकति-
ज्जशिदिति वक्तव्यम् लिङ् चेति वचनालिङ्गादेशस्तिङ्गमार्द्धधातु-
कत्वं यत्र शितो ऽसम्भव स्तत्र तिङ्ग्रहणमेव सार्वधातुकस्थले
कार्यं सार्वधातुकमपिदितिङ्गशिदपिदितिवक्तव्यम् तिङ्ग शितिय-
गित्यत्र धातोरित्युच्चार्यविहिततिङ्गशितियग्विधानालिङ्गो दुह
इत्यादौ कर्म शसि न दोषः शिदार्द्धधातुकयोरित्यत्रार्द्धधातुक-
साह चर्याद्वीहीनित्यादौ न गुणः अपितः शितो ऽडित्वे च
घेडिन्तीति गुणो दुर्वार इति घात्यम् ॥ एवन्तर्हि धातोस्तिङ्गः
शिदपिदिति वक्तव्यम् तिहितविशेषणत्वाददोष इति के चिद्रद-
न्ति २९ इदुदुपघस्य चाप्रत्ययस्य अत्र मूले एकादेशशास्त्रनिमि-
त्तविसर्गस्थाने ज्ञेन मूलेण न पः कस्कादिपु भ्रातुः पुत्रस्य पा-
ठादिति अत्र पूर्वपक्षः पत्वतुकोरसिद्ध इति पत्वे कर्तव्ये एकादे-
शस्यासिद्धत्वादिदुपधस्येत्यस्याप्रवृत्तेः कस्कादिपु पाठसामर्थ्या-
त्पत्वमिति पातुः क्रुपेत्यादौ शङ्कैव नास्तीति तत्र । पदान्तपदा-
द्योरेकादेशस्यैवासिद्धत्वमिति भाष्यसिद्धान्तात् तेन ज्ञापकत्वं स-
म्यगेव तेन परिवीपु परिजीपु इन्यादौ पत्वमिति ज्याव्येच्छ्यां
किपि ग्रहिज्येति सम्प्रसारणे पूर्वरूपे हल इति दीर्घे आदेशप्रत्य-
ययोरिति सुपः सस्य पत्वे कर्तव्ये पदान्तपदाद्योरेकादेशभा-
वात् पूर्वरूपस्य नासिद्धत्वमन्यथा ऽकारेण व्यवधानादिणः पर-
त्वाभावात्सस्य पत्वं न स्यात् यथा वृक्षेच्छत्रमित्यत्रापि सिद्ध
एकादेश इति च्छे चेति तुक् न । वस्तुतस्तु इग्यणः सम्प्रसारण-
मित्यत्र साचः सम्प्रसारणमित्येव सूत्रमस्तु सम्प्रसारणाचेति मा-
स्तु वृक्षेच्छत्रमजयेच्छत्रमित्यत्र तुङ्गनिवृत्यर्थपत्वे तुकि पदान्तप-
दाद्योरेकादेशो ऽसिद्ध इति नियमः स्वीकार्यः एवक्ष भ्रातुःपुत्र

शब्दः कस्कादिषु विध्यर्थं एव न ज्ञापक इति समाधानं विभाव-
 यन्तु सुधिय इति पण्डिताः । वस्तुतस्तु वृक्षेच्छत्रमित्यादावसि-
 द्धत्वे पदान्तादेति नियमं विना न सिध्येदतो नियमोऽयमाव-
 श्यक एतनियमाश्रयणात्सम्प्रसारणडीष् सु सिद्ध एकादशाति-
 वक्तव्यमिति वार्तिकं कर्त्तव्यं भवति शक्तूषु परिवीषु वृक्षेच्छ-
 त्रम् अजपेच्छत्रम् इति वार्तिकोदाहरणानि नियमे एव सिध्य-
 न्ति अत्र नियमे शङ्खितं भाष्ये यदि पदान्तपदाद्योरेकादेशो
 ऽसिद्धस्तर्हि ओषधौपूर्वीत्यत्रामिद्धत्वाभावे पत्वं प्राप्नोति शसि-
 पूर्वसर्वार्दीर्घे सस्य रूत्वं विसर्गः कः कुत इति कृधिकृतेष्वनि-
 दितेरिति सत्वे तत्र समाहितं भाष्यकारेणैव कस्कादिषु भ्रातुः
 पुत्रस्य पाठादेशात्परस्य न पत्वमिति ज्ञापकस्य सजातीयापेक्ष
 या कुञ्जोः परत एव न पत्वं तेनशक्तूषु परिवीषित्यादावदो-
 षः पत्वतुकोरसिद्ध इत्यत्र पूर्वपदान्तपरपदाद्योरेकादेशो ऽसिद्ध
 इति व्याख्यातं तैत्रव भाष्ये तेन पदान्तपदाद्योरिति नियमे सि-
 द्धे सिद्धं वृत्रहच्छत्रमित्यादिपदशब्देन पदयोग्यो ऽपि गृह्यते अ-
 धीत्यप्रेत्येति भाष्योदाहरणात् परिविपूर्वस्येणः किवन्तस्य तु-
 गभावः परिवीषेति ल्यवन्ते च न तु क अनभिधानात् तदुक्तं
 प्रत्ययलक्षणमित्यत्र भाष्ये वक्ष्यति अत्र परिहारं इहापि परिवि-
 प्रत्ययलक्षणमित्यत्र भाष्ये वक्ष्यति अत्र परिहारं इहापि परि-
 विरिति शास्त्रपरिविप्रतिषेधेन परत्वादीर्घत्वं भविष्यतीति आशय-
 माह कैयटः सति प्रत्यये यत्कार्यं भवति तल्लुमे ऽपि भवती-
 ति सूत्रार्थः परिवीषेत्यादौ च सति प्रत्यये दीर्घो दृष्टो ऽन तु-
 गिति परिवीरित्यत्रापि दीर्घं एव भवतीति एतेनाधीत्य प्रेत्ये-
 त्यत्र तु दीर्घो दृष्टो तेनात्र तुक्यसिद्ध इति युक्तेव अत एव औ-
 षधीत्यत्राद्वित्वान् प इति भाष्ययोरविरोध इति कोचित्

३० आडजादीनाम् न चाजादीनामपिलङ्गुणं लङ्घ क्षिव-
त्यडेवास्तु किमनेन सूत्रेण आटश्चेति अटश्चेत्येवास्तु अश्वपो ह-
सग्नित्यत्राडगार्गयगालवयोरिति स्वपो उडागमे वृद्धिस्तु न अट-
श्चेत्यत्रोपसर्गादितिधातावित्यतो धातावित्यपकृष्य तेन धात्वव-
यवे उच्यते वृद्धिरिति न दोषः आणनद्या इत्यत्र तु अडिति व-
क्तुमशक्यः बहुश्रेयस्यै पत्यै इत्यादौ वृद्धिवाधकमतो गुण इति
पररूपं माभूदिति अइविधानन्तु बहुश्रेयस्यामित्यादौ नुडबाध-
नेन चरिताथेषटश्चेति धात्ववयवे उच्येव प्रवर्तते आटि सति तु
वृद्धिरेचीति वृद्धिरित्याटश्चेति सूत्रस्थशेषवग्रन्थः अदधातो-
शेखरे तु अटश्चेत्येवास्तु आटीदैश्वतेत्यादौ तु न दोषः अतो
गुणे नाट इति न्यासेन सिद्धत्वात् । एवश्च बहुश्रेयस्यै इत्यादा-
वटश्चेति वृद्धिं विधाय पररूपवाधकमुभयथा बहुश्रेयस्यै इत्या-
दौ पररूपं स्यादेव आणनद्या इत्युक्ते स्याद्याटोर्दीर्घान्तत्वान्ना-
स्ति पररूपशङ्का तथापि पररूपं परत्वात्स्याद् वहुश्रेयस्यै इत्या-
दौ तदर्थमाणनद्या इतिवक्तव्यमटश्चेति चकारेण पुनर्वृद्धिविधा-
नं वाधकवाधनार्थं तेनार्थेनैवाटः पररूपमात्रं न इति न्यासे उपि
तदेव ओमाङ्गोरुसीति न वक्तव्यमिति भाष्योक्तेरुभयथा उस्यो-
माइक्षवाट इति नारम्भणीयमिति पण्डिताः । माङ् योगे इति
सूत्रेआडजादीनामिति प्रत्याख्यानपरभाष्यं तु ।

अजादीनामया सिद्धे वृद्ध्यर्थमिति चेदटः ।

अश्वपो हसती त्यत्र धातौ वृद्धिमटः स्मरेत् ।

कथमिति चेद्योगविभागः करिष्यते अटः आचिः वृद्धिर्भवति
ततः उपसर्गादिति वृद्धिर्भवति ततो धातावित्युभयोः शेषः अतो भ-
ष्याच्चकारप्रत्याख्यानं स्पष्टमायाति आटीदित्यादौ पररूपमाशङ्क-
योक्तं पररूपं गुणेनाट इति अनेनैव सिद्ध उस्यो माङ्गिति न

वक्तव्यं भवतीति सदो माडोरुसि तत्सममिति वहुश्रेयस्यै इत्यादौ वृद्धिस्तु इति से पररूपे निपिद्धे प्रतिबन्धकाभावाद्वद्विरेचीत्येव अत्र पक्षे आणगद्या इति वक्तुं शक्यः अटश्चोत्तिचकार ओमाङ्गोश्चेति चकार उस्योमाङ्गिति पररूपनिपेधार्थं च वातिकं नाश्रयणीयं भवति अटश्चेत्यत्र भाष्यरीत्या तु आठ इति वक्तुश्रकारेण पररूपवारणे सिद्धे उस्योमाङ्गिति न कर्तव्यं धात्वपकर्पणाटश्चेत्यस्यापकर्पणाप्राप्त्या आणनद्या इति दीर्घो चारणमावश्यकं वृद्धिरेचीति वाधित्वा पररूपापत्तेः । न चाड्विधानसामर्थ्यात्पररूपाभावः शङ्खः आणनद्या इति वक्तव्यं नाड् इति गौरवान्व कर्तव्यमित्याह केचिन्तु वा मुप्यापिशल्लेस्त्यत्रापिशलिग्रहणेनैव सिद्धे वा ग्रहणमट इत्यत्रानुवृत्यर्थम्यवस्थितविभापार्थं तेनास्वपो हसन् वहुश्रेयस्यै इत्यादिसिद्धं धात्वपकर्पणो वृद्धर्थं चकारकरणं दीर्घोचारणमाट इति न कर्तव्यमेव एवश्चादस्यादीर्घोचारणमाणनद्या इत्यत्र दीर्घोचारणमप्यनावश्यकमेव व्यवस्थितविभापया सिद्धेः यदा शरावयवाङुल्यादौ हस्तपादाङुलिरित्यादिरूढव्यवहाराद्याटस्यादेष्टकारोकारस्याप्यवयवइत्यद्दृष्टिवृद्धिः सिद्धैत्याहुः न चाडजादीनामिति छन्दसि हलन्ते अपुनहृआवित्यादौ दीर्घार्थमिति वाच्यम् । ऊर्ध्वोर्ध्वं वहुलं दीर्घो वृश्यते तत्यथा पुरुपो नाह इति भाष्ये समाधानात् । न चेणत्स्योर्लेङ्डिं ज्ञौ इणोयणिति यणि ऋसोरल्लोपे अटि आयन्नासन्निति न सिध्येदिति वच्यम् । इणस्त्योरन्तरङ्गतः इडागमेऽट इति वृद्धौ नास्ति दोपः इणो यणित्यत्रैरनेकाच इत्यत एरित्यपकृष्टः ऋसोरल्लोप इत्यत्रादिति तपरकरणात् पश्चाद्यणलोपयोरप्राप्नेनचागमेऽपि वार्णदाङ्गमिति न्यायात्प्रागेव यणलोपाप्राप्नुतः इत्याद्वचनमिति वाच्यम् । इणस्त्योरन्तरङ्गतइति भा-

ष्याच्छ्वोः शूडिति स तु कनिर्देशाच्चेयमनित्या इन्यथा गत्वा
 च्छस्य शादेशे तुको इप्राप्त्या सनिर्देशो व्यर्थस्स्यादिति भा-
 ष्ये ध्वनितम् ३१ भूवादयोधातवः क्रियावाचिनः किम् याः
 पश्यति न चास्य वाशब्दस्य लाक्षणिकत्वान् धातुसंज्ञेति वा-
 च्यम् भवादिषु लाक्षणिकानामपि अश्वत्यादीनां दर्शनेनैतद्वि-
 पये तत्परिभाषाया इप्रवृत्तेः नकारजावनुस्वारपञ्चमौ ज्ञालि
 धातुषु शकारजस्सकारश्चेष्टाइवर्गस्तवर्गज इत्यभियुक्तोक्तेरिति
 मनोरमोपरि शब्दरवग्रन्थः अत्रायं पूर्वपक्षः धातुसंज्ञाम्प्रति
 अनुस्वारमवर्णादीनामसिद्धत्वेन प्रतिपदोक्तस्यैवासम्भवे न ला-
 क्षणिकपरिभाषयया पशयतीत्यत्र दोष इतिशब्दरवग्रन्थो
 इसङ्गतः किञ्च क्रियावाचिनः किमित्यस्य वाकरोति वा-
 भवतीत्येव प्रत्युदाहरणं सम्भवति वा शब्दस्य धातुत्वे इधातु-
 रितिनिषेधात्प्रातिपदिकत्वाभावे मुपोऽनुत्पत्त्या पदत्वाभावाति-
 इडतिडः इति नियातो न स्यात् अत्र समाधानम् अर्थवत्सूत्रे
 इधातुग्रहणस्य त्यागेन वा करोतीत्यावदोषः न चाहन्तित्य-
 स्यापि प्रातिपदिकत्वेन लोपापत्तिरिति वाच्यम् । न लोपो इ-
 तिडः इति न्यामेन वारणात् राजीयतीत्यादौ तु न दोषः प्रत्या-
 सत्या तिडन्तनिख्पितं यस्य पदत्वं तन्निमित्तात्परस्य लोप इ-
 त्यर्थाद्रामानित्यादौ तु नलोपो न अन्यथा तस्माच्छसो लोपः
 इत्येव व्रूयादिति पण्डिताः । वस्तुतस्तु वाशब्दे निपातसंज्ञाप्राप्ता
 धातुसंज्ञाया वाधिका भविष्यति धातुसंज्ञा भवतीत्यादौ चरि-
 तार्था निपातसंज्ञा चाह भृप्रतिषु चरितार्था वाशब्दस्य परत्वा-
 निपातसंज्ञेव या परा इनवकाशा चेत्याकडारादेकेत्यत्र सूत्रे ऊ-
 कालसूत्रे च भाष्ये प्रसिद्धत्वात् अन्तरङ्गत्वं तु भवादिवादिगण-
 सापेक्षत्वेनोभयोः संज्ञयो समंमव गणोपस्थितशब्दबाहुल्येन व-

हिरङ्गता तु धातुसंज्ञाया एव भ्रुवश्च महाब्याहृतेरित्यत्र महाब्या-
हृति ग्रहणात् यावत्पुरानिपातयोरित्यत्र निपातग्रहणाच्च नि-
पाते प्रतिपदोक्तव्यवस्थेति मनोरमादिग्रन्थकाराशयः । प्रातिप-
दिकसंज्ञाया निपातसंज्ञा बाधिकैवाविरोधात् निपातः प्रातिप-
दिकमिति विशेषवचानात् रामानित्यादौ सस्य लोपस्तु न
कृतः सस्य नत्वे नलोप तस्यासिद्धत्वाद्राममासयतीत्यादौ दी-
र्घाभावे तुको भावार्थत्वात्स्येति अथ धातुग्रहणप्रत्याख्याने
यद्याग्रहस्तवास्ति चेत्तर्हीत्यं न्यस्यतां नलोपः प्रातिपदिकान्त-
स्येति तावतापि मात्राद्वयलाघवादिति तत्वप्रकाशिकायां स्पष्ट-
म् ३२ अचःपरस्मिन्पूर्वविधौ अत्र शेखरः अत्र सूत्रे प्रयोगेऽच-
स्थानिक इत्यर्थो न तु सूत्रे स्थानित्वेनोद्देश्यताचस्थानिक इत्य-
र्थस्तेन णिलोपादेरनेन स्थानिवत्वं सिध्यति अत एव चब्दपर-
निहासे ष्यन्ताणिचि अवीभवदित्यादिसिध्यर्थो निषेधः सार्थकः
इति ऊहुव इत्यत्र शेखरोक्तप्रयोगः परनिपित्तकत्वाभावे ऽपि
शपः परनिमित्तत्वेन परम्परया लोपनिमित्तत्वेन स्थानितया ऽ-
त्रादेशस्याभावेन स्थानिवत्वाभावाच्छब्दत्वमाश्रित्य न गुण
इत्युक्तम् तत्पूर्वापरविरुद्धम् वस्तुतो ऽकारस्यैव श्लुत्वेन स्थानि-
वत्वस्य दुर्वारत्वादिति पण्डिताः तत्रेत्यं विरोधपरिहारः साक्षा-
त्परनिमित्तकता तत्र प्रायोगिकस्थानिता परम्परया प्राप्तायां
सौत्रस्थानितेति एवमेव हि प्रयोगाणां गतिर्भवति नान्यथेति
वोध्यम् । यत्तु वेरित्यत्र स्थानिपत्वेन उपात्ताचस्थानिसच्चा-
च्छब्दपरनिहासे इति वचनं वारि आख्यादवीव इत्यादौ चरिता-
र्थमतः सूत्रे एवाचस्थानिक इत्युक्ते सर्वेषुसिद्धि रित्युक्तम् ।
तन्न । टिप्पेनाच एव ग्रहणादत्रादेशाभावेनादोषात् अत एव
मरुतमाचष्टे मारयतीति वृद्धौ कृतायां न स्थानिवद्भाव इति
दिक् ३३ इत्युत्तरपक्षावली समाप्ता ।

सूचीपत्रः ।

			रु.आ.पा.
१	परिभाषेन्दुशेखरः । भैरवीव्याख्यासमेतः ।	...	१-०-०
२	अर्थसंग्रहः । सटीकः (मीमांसा)	...	१-०-०
३	षडदर्शन मूलमात्र एकत्र	...	१-०-१
४	पदार्थदीपिका (न्यायः)	...	०-८-०
५	भाष्टभाषा । प्रकाशसहिता (मीमांसा)	...	०-८-०
६	प्रश्नवैष्णवः (ज्योतिषः)	...	०-४-०
७	प्राकृतप्रकाशः । वरुचिकृत सूत्राणां भास्महकृतव्याख्या	०-८-०	
८	वृद्धिदीपिका (धर्मशास्त्रम् आशौचकाण्डम्)	...	०-२-०
९	धातुपाठः ।	...	०-२-०
१०	भगवद्गीता । मधुसूदनटीका सहिता ।	...	२-०-०
११	व्युत्पत्तिवादः । मूलम्	...	१-८-०
१२	श्वेरवी । शब्दरत्नव्याख्या (कारकान्ता)	...	२-८-०
१३	परमलघुमज्जपा ।	...	०-४-०
१४	लघुशब्देन्दुशेखरः सम्पूर्णः ।	...	४-०-०
१५	लघुशब्देन्दुशेखरोऽव्यर्थीभावान्तः ।	...	१-०-०
१६	मनोरमा शब्दरत्नसहिता सम्पूर्णी	...	५-०-०
१७	मनोरमा शब्दरत्नसहिताऽव्यर्थीभावान्ता ।	...	१-८-०
१८	किरात ३ सर्ग ।	...	०-३-०
१९	साह्यतत्त्वकोसुदी ।	...	०-६-०
२०	नारदसंहिता (ज्योतिषम्) ।...	...	०-६-०
२१	मेदनीकोपः ।	...	०-१२-०
२२	शास्त्रसिद्धान्तलेस पत्रात्मक	...	२-०-०
२३	उत्तरपक्षावली ।	...	०-२-०
२४	मीमांसापरिभाषा ।	...	०-४-०
२५	कारिकावली । राम० दिन० मुक्ता० स० शब्दखण्डान्ता	३-०-०	
२६	कालीशङ्करी जगदीश्यः पञ्चलक्षण्याः ।	...	०-२-०
२७	सैव—माथुरी पञ्चलक्षण्याः ।	...	०-२-०
२८	परिभाषापाठः ।	...	०-०-६

**पत्रादिप्रेषणस्थानम्—हरिदासगुप्तः—कार्याध्यक्षः
चौखम्बा संस्कृत सीरीजकार्यालय-वनारससिद्धि ।**

लाल बहादुर शास्त्री राष्ट्रीय प्रशासन अकादमी, पुस्तकालय
Lal Bahadur Shastri National Academy of Administration Library

मसूरी
MUSSOORIE

अवाप्ति सं०
Acc. No.....

कृपया इस पुस्तक को निम्नलिखित दिनांक या उससे पहले वापस कर दें।

Please return this book on or before the date last stamped below.

GL SANS 491.25
PUR

125484
BSN ^ ^

491.25

पूर्वप

वर्ग सं.

Class No.....

लेखक

Author.....

शीघ्रक पूर्वपक्षावली

अवालित सं. 14234
ACC. No.....

प्रस्तक सं.

Book No.

Sans

491.25 LIBRARY 14234

LAL BAHADUR SHASTRI

National Academy of Administration

पूर्वप

MUSSOORIE

Accession No. 125484

- Books are issued for 15 days only but may have to be recalled earlier if urgently required.
- An over-due charge of 25 Paise per day per volume will be charged.
- Books may be renewed on request, at the discretion of the Librarian.
- Periodicals, Rare and Reference books may not be issued and may be consulted only in the Library.
- Books lost, defaced or injured in any way shall have to be replaced or its double price shall be paid by the borrower.

Help to keep this book fresh, clean & moving